

Üçüncü Büyük Depresyon'un 10. yılı: Kapitalizmin can çekişmesi

Sungur Savran

15 Eylül 2008 şimdiden tarihe geçti. Aynen 29 Ekim 1929 gününün “Kara Salı” adıyla dünya tarihine bir dönüm noktası olarak geçmesi gibi. O gün New York Borsası’nın çöküşü sonucunda, dünya çapında 20. yüzyılın ünlü Büyük Depresyon’unun (o zamanlar Türkçe’de kullanılan terimle “Büyük Buhran”ın) başladığını ekonomi ve politika ile ilgilenen herkes bilir. Daha az bilinen bir Büyük Depresyon (kendi döneminde “Uzun Depresyon” adıyla anılmıştır) daha var: 19. yüzyılın son çeyreğinde yaşanmış. 1873’te önce Avrupa’da, sonra Amerika’da, sonra yine Avrupa’da yaşanan borsa çöküşleriyle başlayan ve 1896’ya kadar süren bir dönem. İlk Büyük Depresyon emperyalizmi ve onun çelişkilerinin ürünü olan Birinci Dünya Savaşı’nı yarattı. İkincisi insanlığa faşizmi ve İkinci Dünya Savaşı’nı hediye etti. 15 Eylül 2008’de yine New York’ta bir yatırım bankası olan Lehman Brothers’ın batması ile başlayan Üçüncü Büyük Depresyon ise, dünya çapında bütün döneme rengini ve özelliklerini veriyor.

Geçtiğimiz 15 Eylül günü işte bu Üçüncü Büyük Depresyon’un 10. yıldönümüydü. 10 yıllık bir dönem, böyle bir tarihsel olay hakkında bir bilanço çıkarmak için çok uygun bir süredir. Bu yazının bir amacı bu. Ama bir ikinci amacımız daha var. Bu satırların yazarı, Lehman Brothers çöker çökmez bir Büyük Depresyon döneminin açılmış olduğunu saptamış ve yıllar boyunca

bunun burjuva iktisatçılarınca önce “küresel finansal kriz”, sonra da “Büyük Resesyon” adları altında halktan gizlenmesine karşı bazı başka Marksistlerle birlikte mücadele etmiştir. Bugün bu tartışma bitmiştir, mücadele kazanılmıştır. Yıllar geçtikçe, yaşananın bir Büyük Depresyon olduğu fikri tuhaf, aykırı, yalnız bir fikir olmaktan çıkmıştır; bir dizi burjuva iktisatçısı da dâhil, günümüz krizine Büyük Depresyon teşhisini uygulayanlar sayıca artmıştır. Lehman Brothers’ın batışının 10. yılında dünya basınının meseleye yaklaşımı da az çok bunun izlerini taşıyordu.¹ Burjuva iktisadı yenilgiye uğramış, Marksizm kazanmıştır. Biz bu konudaki görüşümüzü, tam 15 Eylül’ün 10. yıldönümünde *Gerçek* gazetesinin sitesinde yayınlanan kısa bir köşe yazısıyla ifade etmiş bulunuyoruz.² Okurumuza ayrıca bu konuda 2013 yılında yayınlamış olduğumuz kitabımızda Üçüncü Büyük Depresyon konusunda yaptığımız kapsamlı tartışmaya daha yakından bakmayı da önerebiliriz.³

Şimdi başka bir tartışmanın derinleştirilmesi gerekiyor. Bu kriz çok derindir, bu ortada. Üstelik, bütün büyük depresyonlar gibi, kaynağı ekonomik olmakla birlikte sonuçları bakımından toplumsal hayatın tamamını kavrayan etkiler yaratmıştır. Dünya çapında politik, ideolojik, diplomatik, askeri vb. alanlarda muazzam sarsıntılar doğurduğu aşikâr. Peki, neden böyle büyük bir kriz? Başka türlü söylersek bu kriz neyin krizidir? Bu konuda bu satırların yazarı, literatürü izleyebildiği ölçüde kapitalizmin sol eleştirmenlerinden de, kendi yoldaşları dışındaki Marksistlerden de ayrılıyor. Bizim için bu kriz **kapitalizmin tarihsel gerilemesinin**, daha sert söyleyelim, **can çekişmesinin krizidir**. Bu yazının esas gayesi bunu ortaya koymaktır. Bu görüşümüzü daha evvel de dile getirmiştik. Bu yazıda kapitalizmin can çekişmesi ile Üçüncü Büyük Depresyon arasındaki ilişkiyi daha derinlemesine, daha somut bir diyalektik içinde ortaya koymayı amaçlıyoruz.

Aslında bu yazı, geçen yıl Marx’ın *Kapital*’inin 150. yıldönümü vesilesiyle *Devrimci Marksizm*’de yayınlanmış olan ve buradaki analizin teorik arka planını ortaya koyan bir başka yazımız eşliğinde okunduğunda söylenenler çok daha iyi anlaşılacaktır.⁴ O yazıda, *Kapital*’in en önemli amacının kapitalist üretim tarzının

1 Bkz. Ben Bernanke/Tim Geithner/Paul Hankson, “Prepping for the Next Crisis”, *New York Times*, 9 Eylül 2018; “Inviting the Next Financial Crisis”, *New York Times* gazetesi başyazısı, 25 Ağustos 2018; *Guardian* gazetesi başyazısı: “The Guardian View on the Great Financial Crash: New Thinking Needed”, 15 Eylül 2018; Gordon Brown ile görüşme: “The World is Sleepwalking into a Financial Crisis”, *The Guardian*, 13 Eylül 2018; Yanis Varoufakis, “Crashed: How a Decade of Financial Crises Changed the World”, *Guardian*, 12 Ağustos 2018; John Lanchester, “After the Fall”, *London Review of Books*, Vol. 40, No. 13, 5 Temmuz 2018, s. 3-8.

2 Sungur Savran, “Marksizmin Öngörü Zaferi: Üçüncü Büyük Depresyon’un 10. yıldönümü”, *Gerçek* gazetesi, Eylül 2018.

3 Sungur Savran, *Üçüncü Büyük Depresyon*. Kapitalizmin Alacakaranlığı, İstanbul: Yordam, 2013.

4 Sungur Savran, “*Das Kapital*: Komünizmin Kitabı”, *Devrimci Marksizm*, sayı 32-33, Sonbahar-Kış 2017.

tarihsel gelişmesi içinde kendi üretmiş olduğu üretici güçlerle nasıl çelişki içine girdiğini ve bunun nasıl kapitalizmin tarih içindeki yerini komünizme terk etmesi yönünde ağır bir basınç yarattığını ortaya koyuyorduk. Yazının sonlarında şöyle demiştik:

Bu yazının konusu, yayınlanışının 150. yılı vesilesiyle Marx'ın *Kapital*'inin teorik ve politik bakımdan en önemli sonucunun kapitalizmin komünizmi ürettiği olduğunu ortaya koymak. Yani teorik bir amacı var yazının. Bu yazı çerçevesinde iki şeyi yapmayacağız. Birincisi, bu önerme *Kapital* birinci cildin üzerinde yükseldiği son derecede yüksek soyutlama düzeyinde formüle edilmiş olduğuna göre bunun **nasıl somutlanacağına** ilişkin bir inceleme veya tartışma yapılabilirdi, bunu yapmayacağız. Başka bir şekilde söylersek, üretici güçler ile üretim ilişkileri, üretim araçları ve emeğin toplumsallaşması ile mülk edinmenin özel karakteri arasındaki çelişkinin kendisini toplumun somut hareketi içinde nasıl ortaya koyduğunu araştırmayacağız. Bu konuda, Marx'ın kendi yaklaşımında kilit rolü oynayan dolayımın **ekonomik krizler** olduğu kanaatindeyiz ve bunu daha evvel başka bir çalışmamızda berrak bir biçimde ortaya koymuş bulunuyoruz.

İkincisi, günümüz dünyasının koşullarının Marx'ın yüksek bir soyutlama düzeyinde ve dünya tarihsel bir önerme olarak ileri sürdüğü tezini doğrulayıp doğrulamadığını araştırmayacağız. Bu konuyu gelecek yıl, 2018 sonbaharında, Üçüncü Büyük Depresyon'un 10 yılında dünyanın ekonomik ve politik durumunun bir bilançosunu çıkarırken yapmayı planlıyoruz. Bu konular bu yazının teorik soyutluk düzeyinin çok ötesinde somut verilerin değerlendirilmesini gerektiriyor.

İşte elinizdeki yazı, orada yazmaya söz verdiğimiz yazıdır. Bu yazının ilk bölümünde Üçüncü Büyük Depresyon'un ilk 10 yılının bizce önemli bazı açılardan somut bir bilançosunu çıkarttıktan sonra ikinci bölümde, bu büyük krizin Marx'ın kapitalizmin komünizmi ürettiği ana tezinin somut dünyadaki yaşanış tarzı olduğunu ortaya koymaya çalışacağız.

Yazıda bir başka bölüm daha olmasını arzulamıştık: Üçüncü Büyük Depresyon'un kapitalizmin zalim yüzünü nasıl daha da fazla açığa çıkarttığını, kapitalist sınıfın kriz içinde de servetine servet katmasını sağlarken milyonlarca emekçiyi nasıl sefalete sürüklediğini, yani eşitsizlikleri muazzam ölçüde derinleştirdiğini de ortaya koymak istiyorduk. Aylardır bu konuda çok miktarda veri derlemiştik. Ama bu yazının zaten dergi makalesi boyutlarını zorlayacağını gördükten sonra o veçhe de katılırsa iyice başa çıkılamaz bir uzunluğa ulaşacağını anlamış bulunuyoruz. Bu konu aslında sadece kapitalizmin zalim karakterini iyi tanımak için değil, dünya politikasında son dönemde ortaya çıkan eğilimleri kavramak için de önemli bir giriş noktasıdır. Dolayısıyla, buna döneceğiz. Özellikle Avrupa kıtasında son yıllarda, dolaysız biçimde Üçüncü Büyük

Depresyon'un bir ürünü olarak gelişen faşist, ön-faşist ve düpedüz baskıcı siyasi hareketleri ve hükümetleri inceleyeceğimiz bir yazıda bu konuya yer vereceğiz.

1. Üçüncü Büyük Depresyon'un bir bilançosu

10. yılda bir bilanço yaparken, okura depresyon kavramının içeriğini kısaca hatırlatmakta yarar var. Sermayenin doğal gelişme biçimi, bütün tarihi boyunca krizlerin yarattığı sarsıntılarla bezenmiştir. Üç-dört yıllık aralarla ortaya çıkan envanter krizlerinden ve sabit sermayenin yenilenmesiyle ilişkilendirilen sekiz-on yıllık sanayi ya da ticaret döngülerinden başka, bir de kapitalizmin tarihinde 50-60 yıllık dalgalar gözlenmiştir. Bu dalgaların bir yarısı (yaklaşık 25-30 yıl) sermaye birikiminin az çok sorunsuz gelişmesine tanık olurken, bir yarısı ise yatırımların, büyümenin, ticaret ve kredi hacminin, kapasite kullanımının vb. daha önceki döneme göre ciddi düşüş gösterdiği, buna karşılık işsizlik, yoksulluk ve sefaletin hızla arttığı bir durgunluk dönemi karakteri taşımıştır. Giriş bölümünde sözünü etmiş olduğumuz her üç büyük depresyon da işte bu uzun dalgaların ikinci evresine tekabül eder.

Depresyonları diğer kriz türlerinden birkaç bakımdan ayırmak mümkündür. İlkin, depresyonlarda yaşanan ekonomik sarsıntı diğerlerine göre çok daha derin olur, çok daha uzun sürer. Tipik sınai kriz, bir-iki yıl boyunca süren bir resesyon (daralma, küçülme) sonrasında etkisini yitirir; oysa depresyonlar toplumu on yıllara uzanan süreler boyunca pençesine alır. Sık sık atlanan önemli bir nokta şudur: Bu on yıllar içinde bazı aralıklarda ekonomi hızlı bir büyüme atağına geçebilir, ama depresyonun dinamikleri aşılmamış olduğu için bir süre sonra eski duruma geri dönülür. İkincisi, diğer tür krizler (elbette devletin de kısmen işin içine girdiği bir süreçte) bir bakıma piyasanın olağan işleyişi içinde, kendi kendini düzeltici mekanizmalarla aşılrken, depresyonlarda ekonominin kendi dinamiği yeniden canlı sermaye birikimi patikasına geri dönüşe izin vermez. Üçüncüsü, hem depresyonun çok ağır bir kriz olmasından, hem de kendi kendini düzeltici mekanizmaların yokluğundan dolayı, depresyonlar kapitalist toplumun büyük sarsıntılar yaşamasına, sınıf çatışmalarının tırmanmasına, ekonominin dışındaki alanların da yeniden şekillenmesine yol açar. Depresyon ancak böyle aşılabılır. Depresyonların bir dördüncü özelliği olan kapitalizmin tarihsel gelişme çizgisiyle ilişkisine, girişte de belirttiğimiz gibi, yazının ikinci bölümünü ayırdığımıza göre, o konuya henüz girmiyoruz.

Neden depresyon?

Her şeyden önce, 10. yıldan geriye baktığımızda, neden bütün dönemi depresyon olarak anmak gerektiğine dair göstergeleri çok hızlı (ve nispeten sematik bir biçimde) ele almamız gerekiyor:

Düzenin temsilcilerinin, örneğin ABD merkez bankası Federal Reserve

(bundan böyle Fed olarak kısaltılacak) sisteminin o dönemde ardı ardına başkanlığını yapan Alan Greenspan ile Ben Bernanke'nin 2008'de başlayan krizi "yüz yılda bir gelen krizlerden" diye karşıladığı biliniyor. Aslında 2008 krizi başlangıçta 1930'lu yılların Büyük Depresyon'undan da daha kötü başlamıştır. Üçüncü Büyük Depresyon'u eleştirel bir vak'a-nüvis gibi araştırarak geçtiğimiz aylarda 700 küsur sayfalık çok kapsamlı bir kitap yayınlayan Adam Tooze'un çalışmasında bu konuda bol bol veri bulunabilir. Dünya çapında 2008, sanayi üretimi, dünya ticareti ve borsalar üzerindeki etkileri bakımından başlangıçta 1929'dan daha derin bir krizin habercisi olmuştur.⁵ Gerek o dönemde Fed başkanı olan Bernanke, gerekse kriz patlak verdikten kısa süre sonra oğul Bush'un yerine başkan seçilen Obama'nın ekonomi baş danışmanı Cristina Romer, 2008'in dünya ekonomisi üzerinde 1929'dan daha büyük tehdit oluşturduğunu ikna edici biçimde ortaya koymuştur. Romer, kredi "spread"leri (bankaların topladıkları mevduata ödedikleri faiz ile verdikleri kredilere uyguladıkları faiz arasındaki fark), volatilité (ekonomik göstergelerde yaşanan oynaklık) ve hane halkı servetinin düşüş hızı temelinde iki dönem arasında yaptığı karşılaştırmalar yoluyla 2008'in daha tehlikeli olduğunu ikna edici biçimde kanıtlıyor.⁶ (Her ikisi de sadece burjuvazinin pratik politikada memuru olmanın ötesinde ekonomik depresyon uzmanıdır. Burjuvazinin saflarında da teori-pratik birliği hükmünü icra ediyor. Onlara inanmayacağız da kime inanacağız?)

Tooze, bu meselenin çok önemli veçhelerinden birine değiniyor: **Tarihte, "bu tür bir senkronizasyon anı, dünyanın büyük bankalarından bu kadar çoğunun eşzamanlı olarak çökme tehlikesiyle kaldığı bir an" olmamıştır.**⁷ Tarihçi olan, iktisat teorisine ilişkin meselelere pek girmeyen Tooze bunun anlamını deşmiyor. Sadece bu çok önemli gözlemi yapıyor. Biz bunun anlamını ikinci bölümde derinleştireceğiz.

Krizi Marksist açıdan ele alarak "Depresyon" teşhisini koymak bakımından yararlı bir işlev gören Michael Roberts da 2016 tarihli kitabında "Büyük Resesyon" olarak anılan ve Üçüncü Büyük Depresyon'un ilk merhalesini oluşturan sarsıntının nasıl gerçekten "büyük" sıfatını hak ettiğini gösteriyor, bir resesyon olarak uzunluğu bakımından da tarihte 1929-32 resesyonunun ardından ikinci sırayı aldığına işaret ediyor.⁸

5 Adam Tooze, *Crashed: How a Decade of Financial Crises Changed the World*, New York: Viking, 2018, s. 178, 180-81. Bu kitabı, bu yazıda kullanmama destek olmak için çıkar çıkmaz büyük bir emek ve çabayla bana elektronik yöntemlerle ileten dostum E. Ahmet Tonak'a içten teşekkürlerimi iletmek isterim.

6 Bkz. C. Romer, "Back From the Brink", *Federal Bank of Chicago*, Chicago, Illinois, 24 Eylül 2009. [112]

7 Tooze, a.g.y., s. 180-81.

8 Michael Roberts, *The Long Depression. How It Happened, Why It Happened, and What Happens Next*, Şikago: Haymarket, 2016, s. 66.

Teslim etmek gerekir ki, başlangıçta daha tehlikeli olmakla birlikte, 2008, daha sonra 1929'un yarattığı devasa tahribata eşit bir düzeye ulaşmamıştır. Bu anlamda, Üçüncü Büyük Depresyon hâlâ (ama bizce şimdilik) 20. yüzyılın büyük depresyonu boyutlarına ulaşmış değildir. 1930'lu yıllarda, başta ABD olmak üzere bir dizi ekonomide gördüğümüz yüzde 25 düzeyinde işsizlik oranlarıyla nitelenen sefaletle ileri kapitalist dünyada merkezi önem taşıyan ekonomilerde değil, daha ikincil önem taşıyan Yunanistan ve İspanya'da ulaşılmıştır. Bunun nedenlerini iyi anlamak gerekir. Bunu Üçüncü Büyük Depresyon kitabımızda yalın biçimde izah etmiştik.⁹ Kapitalist sınıf ve devleti (devletleri), özellikle 1929 borsa çöküşünden elde ettiği deneyimi ve ekonomiye müdahale konusunda geliştirmiş olduğu teknikleri dünya ekonomisini kurtarmak üzere seferber etmiştir. Başka şeylerin yanı sıra günümüzün depresyonu içinde dünya ekonomisinin bugüne kadar 20. yüzyılın depresyonunun yarattığı harabiyet düzeyine ulaşan bir duruma düşmemiş olmasında bunun büyük bir rolü vardır.

Uygulanan politika, birinci sırada, bütün emperyalist ülkelerin merkez bankalarının ABD Fed öncülüğünde tarihte görülmemiş bir ucuz ve bol para politikası uygulaması, ikinci olarak da hükümetlerin maliye politikası (yani devlet harcamaları ve vergi indirimleri) aracılığıyla toplam talebe muazzam bir destek sağlamış olmasıdır. 2013'te bu konuda verdiğimiz rakam ABD, Britanya ve avro bölgesi ülkeleri için 14 trilyon dolardı. (Okuyucunun bu yazı boyunca verilen “uçuk” denebilecek rakamların anlamını kavrayabilmesi için şimdiden bir ölçüt önerelim. Dünya çapında toplam yıllık üretimin değeri, yani deyim yerindeyse dünya gayri safi yurtiçi hâsılası (GSYH) yaklaşık 70 trilyon dolardır. Dünyanın en büyük ekonomisi olan ABD'nin GSYH'si ise yine yaklaşık olarak 16 trilyon dolar.) Biz bu rakamı şaşırtıcı yükseklikte bir miktar olarak veriyorduk. Eğer 14 trilyon şaşırtıcı yükseklikte ise, aradan geçen zamanda yapılan ek harcamalar ve Tooze'un çeşitli kaynaklardan derlediği miktarlara ancak dudak uçuklatıcı denebilir. Sadece Fed'in değişik zamanlarda hem ABD bankalarına, hem de yabancı bankalara sağladığı likidite kolaylıkları, ilk elde 7 trilyon dolar, zamana yayılmış biçimde ele alındığında 20 trilyon dolar olarak hesaplanıyor.¹⁰ Fed aynı zamanda dünya çapında nihai kredi mercii olarak davranıyor. Başka ülkelerin merkez bankalarına Likidite Takas Hesabı (Liquidity Swap Line) olarak nitelenen desteği, “ham miktar” olarak 10 trilyon doları, 28 günlük *takas* olarak standartlaştırılmış biçimiyle 2,5 trilyon doları buluyor.¹¹ Bunlara, başlangıçta, henüz Bush baştayken, çökmekte olan bankaları kurtarmak üzere atılan ilk adım olarak TARP (Sorunlu Varlıkları Kurtarma Programı) yasasıyla yaklaşık 750 milyar dolarlık harcamayı, Obama'nın başa geçer geçmez uyguladığı 725 milyar

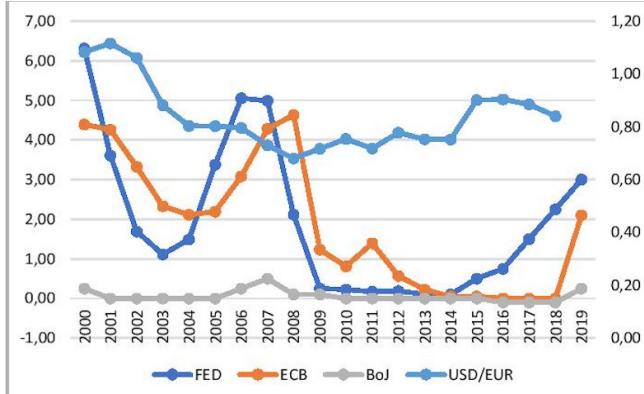
⁹ *Üçüncü Büyük Depresyon*, a.g.y., s. 113-116.

¹⁰ Tooze, a.g.y., s. 183 ve 236.

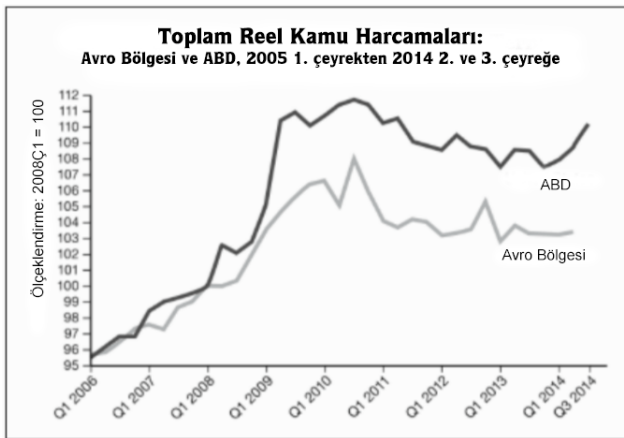
¹¹ Aynı yerde, s. 233.

dolarlık, vergi indirimlerinden, sağlık programlarına yapılan harcamalardan, altyapı onarım faaliyetlerinden oluşan “Amerika İçin Toparlanma ve Yeniden Yatırım Yasası (American Recovery and Reinvestment Act)¹² mali destek programını, Trump’ın ilk yılının en önemli icraatından olan, kapitalistler için devasa vergi indirimini, “miktar genişlemesi” adı altında bütün emperyalist ülke merkez bankalarının devlet tahvili satın alma yoluyla izlediği karşılıksız para basma politikasını, Fed’in sekiz yıl uyguladığı sıfır faiz politikasını (bu aslında her yıl yüzde 1-2 düzeyinde de olsa enflasyon yaşandığına göre negatif faiz politikası demektir), Bank of England’ın hâlâ çok düşük (yani nominal olarak eksi) olan faiz oranını ve Avrupa Merkez Bankası’nın hâlâ sıfır olan faiz politikasını vb. eklerseniz, müdahalenin boyutlarını anlamak kolaylaşır.

Şekil 1a: Merkez bankalarının faiz politikası¹³

Şekil 1b: Toplam devlet harcamaları ABD-Britanya¹⁴

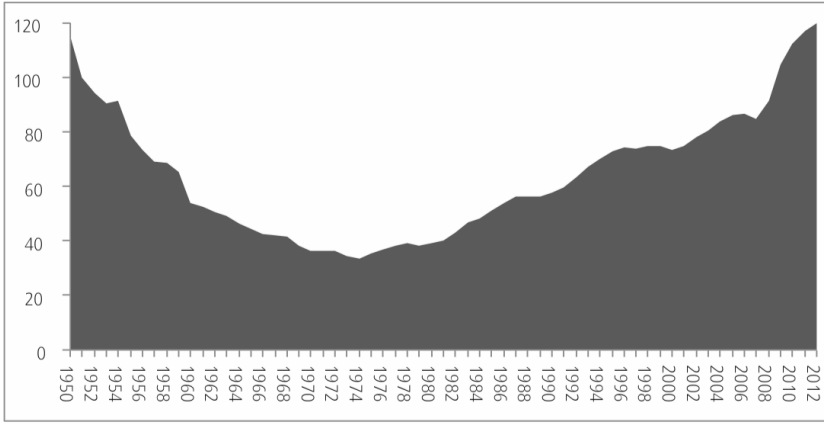
12 Ibid, 300-302, 303.

13 Marmara Üniversitesi İktisat Fakültesi Aylık Ekonomi Bülteni, sayı 10, Kasım 2018.

14 Tooze, a.g.y., s. 380.

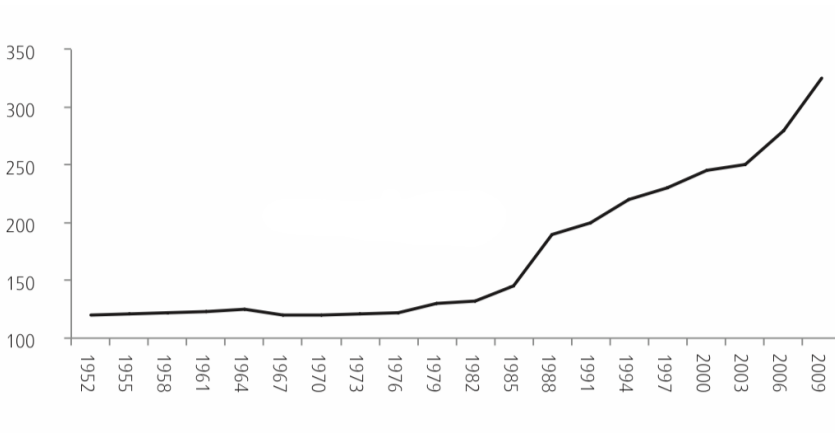
Denebilir ki, madem kapitalist devletler ekonomiyi böyle uçurumun kenarından kurtarabiliyor, kapitalizm demek ki artık krizlerini bütünüyle ortadan kaldıramasa bile kontrol altında tutabiliyor, öyleyse demek ki Üçüncü Büyük Depresyon dünya için 1930'lu yılların büyük depresyonu gibi ağır bir tehlike yaratmıyor. Bu, kapitalist devletlerin gerek gevşek para politikasıyla, gerek aktif maliye politikasıyla yaptığı harcamaların sanki bir dipsiz kuyudan çekilmiş bir su gibi görülmesi anlamına gelirdi, bu harcamaların maliyetinin unutulması olurdu. Bütün bunların sonucunda dünya ekonomisi tarihte **savaş dönemi dışında gördüğü en büyük borçluluk** içindedir.

Şekil 2: En büyük yedi kapitalist ülkenin kamu borçları/GSYH (1950-2012)¹⁵

Source: OECD

Şekil 3: ABD özel sektör borçluluğu (GSYH'nin yüzdesi olarak)¹⁶

¹⁵ Roberts, a.g.y., s. 68.

¹⁶ Aynı yerde, s. 82.

Dünya çapında toplam borçluluk İMF'ye göre 164 trilyon dolara ulaşmış bulunuyor. Bu, dünya çapında toplam üretimin (dünya GSYH'sinin) yüzde 225'ine denk düşüyor. Bir başka uluslararası finans kuruluşunun rakamları daha da vahim bir tablo ortaya koyuyor: Gelişmiş ülke finans gruplarının ortak örgütü Institute for International Finance'in farklı tanımları temelinde borçluluk 237 trilyon dolara yükselmiş durumda. Bu da dünya GSYH'sinin yüzde 318'ine tekabül ediyor. (Karşılaştırma için, bataklık durumda olan Yunanistan'ın dış borcunun GSYH'sinin en son yaklaşık yüzde 195'i kadar olduğunu hatırlatalım. Tabii o dış borç, dünya rakamları her tür borç.)¹⁷ Bunun en dolaysız anlamı şudur: Dünya ekonomisi şayet 2008 türü bir finansal çöküşü bir kez daha yaşarsa, merkez bankaları da, hükümetler de kendilerini bu kez çok daha zayıf bir konumda bulacaklardır. Kendi borcunun faizini ödemekle meşgul bir devletin özel şirket ve bankalara faydasının ne olacağını düşünürsek durumu daha iyi anlarız.

Bütün bunlardan çıkan sonuç şudur: Üçüncü Büyük Depresyon henüz 1930'lu yılların sertliğine ulaşmamış olsa bile dünya ekonomisi hâlâ bir bataklıktan geçmektedir. Bunu reel ekonominin göstergelerinde de izleyebiliyoruz.

Sermaye birikiminin en sadık göstergesi olan yatırımlardan başlayalım. Bugün bütün ekonomik “establishment” (kurulu düzenin temsilcileri), miktarı şirketlerin düzenbazlığından dolayı tam bilinemeyen, ama trilyonlarca dolar mertebesinde hesaplanan yatırılmayan, gömülen nakit kârı konuşuyor. Yani Marksist terimlerle konuşursak, “çokuluslu” olarak anılan şirketler, yıllardır elde ettikleri artık değeri yeniden yatırmak yerine gömüleme yoluyla saklıyor.¹⁸ Burada aşırı birikim krizini çıplak biçimde görebiliyoruz. Sermaye kâr oranının düşüş eğilimi yasasının fiili etkisini göstermesi sonucunda aşırı birikim evresine ulaşmış olduğu bir durumda, dünya ekonomisinin çok geniş ölçekli yatırımlar açısından vaadkâr olmadığı inancıyla artık değer bir miktarını gidişata bağlı olmak üzere gömülüyor (eskilerin deyimiyle “iddihar ediyor”). Britanya finans kapitalinin en önemli iki organından biri olan¹⁹ *Financial Times* gazetesinin kıdemli ekonomi yazarı Martin Wolf şöyle söylüyor: “Dünya ekonomisi bir süredir şirketlerin çok düşük faiz oranlarında bile kullanmayı arzu ettiğinden daha fazla tasarruf yaratıyor. Bu yalnızca ABD için geçerli değil, en önemli yüksek

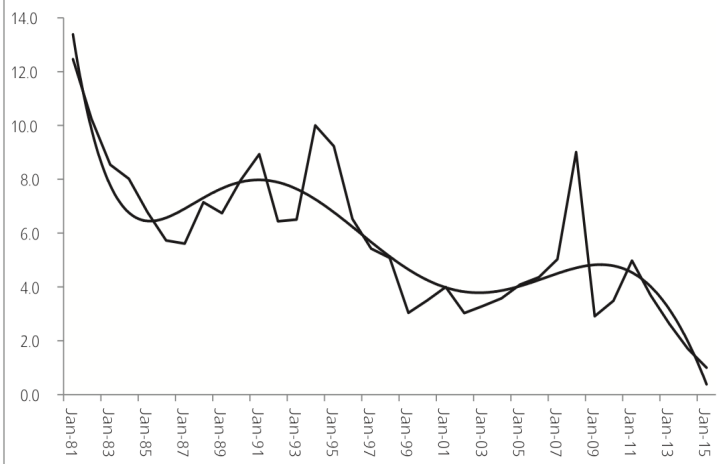
17 *Handelsblatt*. 13 Mayıs 2018. Almanca bilmediğimiz için bu haberdeki bilgileri bizim için derleyen Kurtar Tanyılmaz'a teşekkür borçluyuz.

18 Gömüleme, paranın ve elbette para sermayenin, elde edildikten sonra yeniden dolaşıma sokularak kârlı biçimde değerlendirilmesi yerine dolaşım dışında muhafaza edilmesidir. Bu demektir ki, gömüleme paranın finansal değerlendirme için kullanılmasından farklı bir işlemdir. En fazla İsviçre, Lüksemburg, Man adası ya da bunlar dışındaki vergi cennetlerinde (elbette pazarlıkla yükseltilebilir) mevduat faizi elde edilmesi söz konusudur.

19 Öteki 1843'ten beri yayınlanmakta olan ve Marx'ın da kaynak olarak kullandığı haftalık *The Economist* dergisidir. Bu dergi bu yıl 175. yıldönümünü kutluyor.

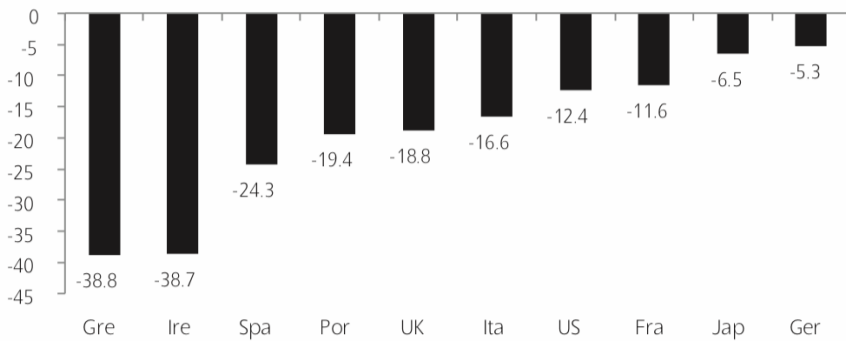
gelir ülkelerinin hepsini kapsıyor.”²⁰ Roberts’a göre, bu gömülen miktar, reel ekonomi şirketlerinin 1974-75’ten 2008 finansal çöküşüne kadar süren 30 yıl krizinde çok artmış olan finansal varlıklara yaptığı yatırımlardan bile daha hızlı büyümektedir. Roberts neredeyse inanılır olmayan bir oran veriyor: 2008’den bu yana yatırımların nakit tutulan (yani gömülen) sermayeye oranı sadece yüzde 40 oranında kalmaktadır!²¹ Bütün bunların sonucunda “net sermaye stokunda artış” olarak adlandırılan sabit sermaye oluşumunun tarihi gelişmesi şu tabloyu sunuyor:

Şekil 4: Gelişmiş ülkelerde net sermaye stokunda yıllık büyüme 1951-2015²²

Ekonominin büyümesi sert resesyonların dışında da genellikle daha önceki dönemin büyüme eğilimlerine göre zayıf kalmış, birçok ülkede depresyon yaşanmasaydı tutturulabilecek olan büyüme oranından kat kat geri düşmüştür.

Şekil 5: Daha önceki ortalama büyüme hızına göre milli hasıladaki kayıp (2008-2013)²³

20 Martin Wolf, “Why the Future Looks Sluggish”, *Financial Times*, 19 Kasım 2013.

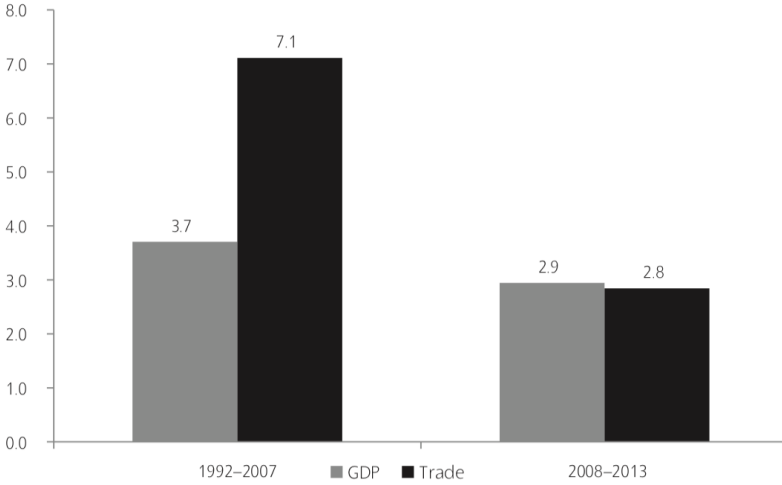
21 Roberts, 101-104.

22 Aynı yerde, s. 241.

23 Aynı yerde, s.115.

2008'in dünya ekonomisinde nasıl büyük bir sarsıntı yarattığını gösteren bir başka gelişme, dünya çapında sermaye ve meta akımlarının yediği darbedir. "Küreselleşme" kavramının bir fetiş statüsüne yükseltildiği 2008 öncesi yaklaşık çeyrek yüzyıllık dönemde dünya ekonomisinin sürükleyici gücü olan bu iki akım, doğrudan yabancı yatırımlar ve dünya ticareti, büyük bir sarsıntıyla geri düşmüşlerdir.

Şekil 6: Reel dünya GSYH'si ve dünya ticareti²⁴

Şekil 7: Sermaye akımları²⁵

Bu tablonun ışığında, emperyalist ülkelerin 1930'lu yıllar türü bir tahribat

²⁴ Tooze, a.g.y., s. 180.

²⁵ Tooze, a.g.y., s. 180.

yaşamamış olmasının esas olarak kapitalist devletin para ve maliye politikası aracılığıyla yarattığı suni teneffüs önlemlerine bağlı olduğunu söylemek mümkündür. Bunu göstermek açısından Tooze'un hazırladığı muzip bir grafik çok elverişlidir.

Şekil 8: Fed'in bilançosu ve S&P 500 endeksi²⁶

Bu grafiğin düşündürdüğü şey açıktır: New York Borsası'nın geniş tabanlı endeksi S&P 500'ün (adının ima ettiği gibi 500 şirketin kâğıtlarından oluşur) depresyon dönemi boyunca yükselişinin oranı doğrudan doğruya Fed'in ekonomiye verdiği desteğin bir fonksiyonu olarak belirlenmiştir!

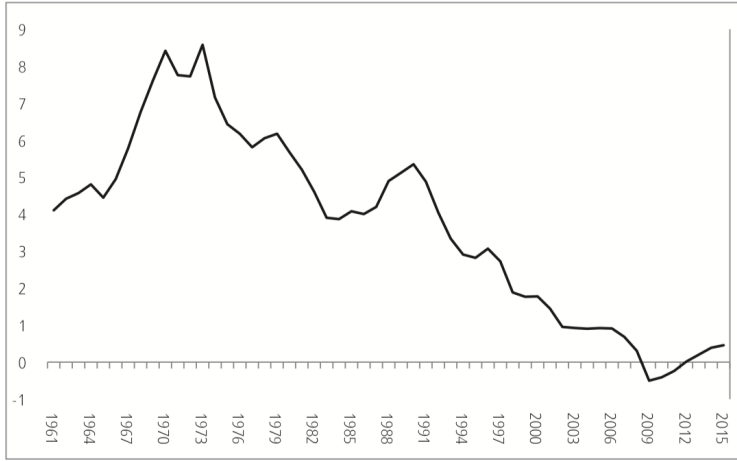
Bu durumda, depresyonların klasik belirtisi olan deflasyonun²⁷ da gündeme girmiş olmasına şaşırılmamak gerekir.

Şekil 9: Deflasyon eğilimi: depresyonun klasik göstergesi²⁸

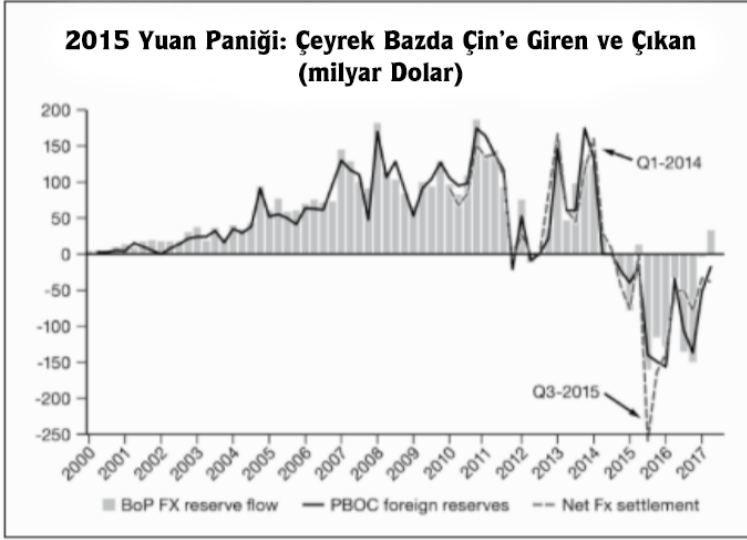
²⁶ Aynı yerde, s. 472.

²⁷ Enflasyonun düşüşü anlamında kullanılan "dezenflasyon" kavramı ile karıştırılmamalıdır. Deflasyon, fiyatların yatırım ve tüketim harcamalarının ertelenmesine yol açacak biçimde bir yıldan diğerine düşmesi anlamına gelir. Elbette harcamaların ertelenmesi, toplam talebi daha da fazla düşürerek ekonomik krizin daha da derinleşmesine yol açacaktır.

²⁸ Roberts, a.g.y., s. 242.

Şunu da belirtmek gerekir. Üçüncü Büyük Depresyon bu on yıl içinde, bir bakıma her biri daha önceki merhalelerin diyalektik olarak uzantısı olan beş dalga halinde zincirleme birbirine bağlanarak bizi bugüne getirmiştir. 2008-2009'da özel finans kurumlarının, büyük banka, sigorta ve mortgage şirketlerinin toplu halde batması riski ile başlayan depresyon, devletlerin dünyanın her yerinde özel finans kurumlarını kurtarmak için devasa harcamalar yapması sonucunda 2010'da bu sefer bir kamu borçları krizi halini almıştır. Özellikle Avrupa'nın Akdeniz kıyısındaki ülkelerinde (Yunanistan, İtalya, İspanya ve onların komşusu Portekiz) ile İrlanda'da (bir de biraz kenarda kıyıda İzlanda'da) yoğunlaşan bu derin krizin etkileri tam aşılabacakken, bu kez ABD'de ekonominin aşırı ısınmasını engellemek üzere Fed'in miktar genişlemesinden vazgeçmesi gündeme gelince o güne kadar dünya ekonomisini bir ölçüde ayakta tutmakta olan "yükselen ekonomiler" (Brezilya, Güney Afrika, Rusya vb.) ilk sarsıntılarını yaşamışlardır. Ama esas büyük sarsıntı dalgası bu ekonomilerin en güçlülerinin/en büyüklerinin adlarının İngilizce'deki baş harflerinden oluşan BRICS (Brezilya, Rusya, Hindistan, Çin, Güney Afrika) grubu içinde en önemlisi olan Çin'in 2015-2016 yıllarında yaşadığı büyük borsa düşüşü ile yaşanmıştır. Bu belki de Üçüncü Büyük Depresyon'un en önemli uğraklarından biridir, çünkü Çin ve benzeri ülkelerin emperyalist ülkelerden farklı olarak 2008'den sonra yüksek büyüme hızlarını sürdürmeleri, devletlerin hükümet ve merkez bankaları aracılığıyla sağladığı suni teneffüsten sonra Üçüncü Büyük Depresyon'un 1930'lu yılların depresyonundan daha yavaş gelişmesinde ikinci önemli faktördü. Çin'in en önemli borsası olan Şanghay Borsası, 2015 Haziran ve Eylül aylarında ve 2016 Ocak ayında yaşadığı düşüşlerle altı ay gibi bir süre içinde piyasa değerinin yarısını yitirmiştir! Kriz ancak Çin devletinin aşırı derecede müdahaleci ve genişlemeci politikalarıyla atlatılmış, daha doğrusu muhtemeldir ki yalnızca ertelenmiştir.

Şekil 10: Çin finans krizi 2015²⁹-16.

Günümüzü uzun uzun konuşmaktansa iki noktayı hatırlatmak yeterli olacaktır. Birincisi, Trump'ın küreselci politikalara bütünüyle aykırı düşen korumacı politikalarıyla dünya ekonomisi gerçek bir kargaşanın içine doğru ilerlemektedir. Buna aşağıda değineceğiz. İkincisi, gerek ABD'de miktar genişlemesinin sona erdirilmesinden sonra şimdi de faiz oranlarının yükseltiliyor olması sonucunda bir dizi "yükselen ekonomi"nin krize düşmesi (en başta Arjantin ve Türkiye), gerekse özellikle Avrupa kıtasındaki siyasi sarsıntıların, örneğin İtalya gibi bir ülkenin devlet tahvillerinin bataklık haline gelmesi tehdidini yaratması dolayısıyla, dünya ekonomisi tam olarak iğne üzerinde oturmaktadır. Herkes biliyor, ama pek azımız söylüyor: Dünya her an yeniden bir finansal çöküşün uçurumuna yuvarlanabilir.

Bütün bunlara, Üçüncü Büyük Depresyon'un politik, ideolojik, diplomatik, askeri sonuçlarının asıl 2016'dan itibaren Trump ve Brexit'in açtığı kapıdan belirleyici etkilerini yapmaya başladığını, Suriye savaşının ve Ortadoğu'daki gerilimin bir dünya savaşı riskini yeniden gündeme getirmiş olduğunu eklerseniz, bu on yılın 1930'lu yıllardan daha ağır gelişen ama ondan muhtemelen daha tehlikeli olacak bir büyük depresyonun bütünselliği içinde düşünülmesi gerektiğine daha da kolay ikna olursunuz.

²⁹ Tooze, a.g.y., s. 635.

Marksizmin teşhis ve öngörü kapasitesi

Üçüncü Büyük Depresyon patlak verdiğinde burjuva iktisatçılarının önce bunu basit ve geçici bir finans krizi (iktisatçılar artık borsacılar gibi konuştuğu için ödünç bir kelimeyle bunu “düzeltme” olarak ifade ediyorlar) gibi sunduklarını, sonra ciddiyeti anlaşılır anlaşılmaz, “küresel finansal kriz” etiketiyle meseleyi salt finans alanına hapsedmeye çalıştıklarını, nihayet krizin reel ekonomiyi de fena halde vurduğu görüldüğünde neredeyse demokratik merkezîyetçi bir partinin üyeleri kadar disiplinli tarzda “depresyon” kelimesini telaffuz etmekten kaçınarak “Büyük Resesyon” terimini icat ettiklerini *Üçüncü Büyük Depresyon*’da anlatmıştık. Bazı istisnalar yok değildir. Nouriel Roubini ve Joseph Stiglitz gibi iktisatçılar daha en baştan itibaren krizin çok ağır geçeceğini vurgulamışlardı. Bir başka ünlü iktisatçı Paul Krugman ise önce “yarım porsiyon depresyon” dedi, sonra tam boy depresyonda karar kıldı.³⁰ Daha sonra bazı başka burjuva iktisatçıların da “depresyon” teşhisine katıldıklarını öğreniyoruz. Örneğin önde gelen bir Keynesçi olan Brad DeLong’un krizi, neden sonra, 2014’te, “Greater Depression” (“Daha Büyük Depresyon”) olarak nitelediği bildiriliyor.³¹

Marksist kampta bu teşhis daha yaygındır. *Devrimci Marksizm* çevresi Marksist iktisatçıları dışında³² örneğin Anwar Shaikh erkenden yaşanan bir “Büyük Depresyon” olarak nitelemiştir.³³ 2016’da kaleme aldığı kitabında Michael Roberts’ın bütün amacı bu krizin de ilk iki büyük depresyona benzer bir karakter taşıdığını kanıtlamaktır.³⁴ Doğrudur, Marksist yöntemi izlediği sanısı ya da iddiası ile davranan bir dizi Marksist bu konuda bütünüyle sınıfta kalmıştır.³⁵ Ama Marksist yöntemi dikkatli ve titiz biçimde uygulayanların burjuva iktisatçıların uzun yıllar boyu, hatta günümüzde bile reddettiği hakikati daha baştan ortaya koymuş olması, Marksizmin büyük bir teşhis ve öngörü zaferidir.

İşin bir boyutu depresyon teşhisinin sadece ekonomik değil politik bakımdan da Marksistlere büyük bir öngörü kapasitesi sağlamasıdır. Sağ ve sol liberalizmin ve postmodernizmin Marksizme (Marx’ın *Kapital*’de kendi döneminde bazılarının Hegel’e yaptığını söylediği muameleye³⁶ nazire ile söylersek) “ölmüş

30 Paul Krugman, “The Third Depression”, *New York Times*, 27 Haziran 2010.

31 Roberts, a.g.y., s. 119.

32 Örneğin Kurtar Tanyılmaz, “21. Yüzyılın İlk Büyük Buhranına Doğru”, *Devrimci Marksizm*, sayı 10-11, Kış 2009-2010.

33 Anwar Shaikh, “The First Great Depression of the 21st Century”, *Socialist Register* 2011. (Bu yıllık yayın taşıdığı tarihin bir öncesindeki yılın sonunda yayınlanır. Yani Shaikh’in yazısı 2010 yılında yazılmış ve aynı yılın sonunda yayınlanmıştır.)

34 Roberts’ın, depresyon teşhisine geç gelenlerden olduğu anlaşılıyor. Kriz konusunda 2013’te yayınlanan kitabının başlığı hâlâ “Büyük Resesyon” teşhisini içeriyor.

35 Bu konuda bazı okurlara sert gelebilecek bir değerlendirmemiz için bkz. Sungur Savran, “Üçüncü Büyük Depresyon”, *Devrimci Marksizm*, sayı 16, İlkbahar-Yaz 2012, s. 8-11.

36 Karl Marx, *Kapital*, I. Cilt, “Almanca İkinci Basıma Sonsöz”, çev. Mehmet Selik ve Nail Satılğan, İstanbul: Yordam Kitap, 2011, s. 29.

eşek” muamelesi yaptığı koskoca bir çeyrek yüzyıldan sonra Marksist yöntemle çalışanların bütün bir on yılı ve daha sonrasını berrak biçimde öngörmüş olmasının hem anlamını vurgulamamıza, hem de keyfini sürmemize izin verilsin.

Kullanacağımız metin kolektif çalışma ürünü. Bu derginin, *Devrimci Marksizm*’in 15 Eylül 2008 mali çöküşünün ardından çıkan ve Kış 2008-2009 tarihini taşıyan ilk sayısında yayınlanan, Yayın Kurulu imzalı bir politik pozisyon alış yazısı. Yazı önce “modern tarihin üçüncü ‘Büyük Depresyon’una giriyoruz” teşhisini yapıyor. Ardından “bu tür depresyonlar kapitalist toplumun hayat sürecini altüst eder” diyerek yeni bir dönemin açılmakta olduğunu tespit ediyor. Sonra yeni dönemde ne tür gelişmelerin yaşanacağına dair ardı ardına öngörülerde bulunuyor. Bunları kısaca sıralayalım:

- “Her şeyden önce, “küreselleşme” denen çağın koşulları büyük ölçüde ortadan kalkmıştır” (s. 8).

- “Devlet müdahalesi ‘Keynesçi refah devleti’nin geri gelişiyile özdeşleştiriliyor. 1945-75 arasının ‘Keynesçi refah devleti’ olarak anılan türden devletçiliği bugün burjuvazinin gündeminde yoktur. (...) Bugün gündemde olan devletçilik başka tür bir devletçiliktir. Bir yandan sermayenin krizinin bir felâketle sonuçlanmasını engellemeye çalışırken, bir yandan da işçi sınıfının ve emekçilerin haklarına, kazanımlarına ve mevzilerine saldıracak bir devletçilik” (s. 9).

- “Bütün bunların bileşik etkisi altında önümüzdeki dönemde dünya çapında sınıf mücadelelerinde ciddi bir sertleşme yaşanması kaçınılmaz” (s. 10).

- “Devletin gücü, milliyetçi ideolojinin zehri, faşist güruhlar ve çeteler, hepsi işçi sınıfını ve müttefiklerini belirleyici bir yenilgiye uğratmak için kullanılacaktır” (s. 10).

- “Ama öte yanda, artan işsizliğe, düşen ücretlere, insanların düpedüz aç kalmasına, sosyal hakların radikal biçimde kısılmasına tepki içindeki işçi sınıfı ve emekçi yığınlar, koşulların uygun olduğu her yerde kitlesel biçimde mücadeleye girecek, burjuvazinin politikalarına meydan okuyacak ve gelişmelere bağlı olarak devrimci ataklara kalkışacaktır” (s. 10).

Burada öngörülen her şey teker teker gerçekleşmiştir. Finansal çöküşten önce göklere çıkarılan ve “mevsimler gibi kaçınılmaz” ilan edilen “küreselleşme” çökmüştür, Bu konuyu biraz sonra ayrıntılı olarak ele alacağız. Devlet müdahalesi “Keynesçi refah devleti” diye anılan biçimiyle değil, mesela Trump örneğinde görüldüğü gibi, zengin dostu, işçi düşmanı, ırkçı bir korumacılık biçiminde gelmiştir. Sınıf mücadeleleri birçok coğrafi bölgede ve ülkede sert biçimde yükselmiştir. Faşizm, özellikle Avrupa’da açık biçimler almaya başlamıştır. Yukarıdaki satırlar yazıldığında “tarihin sonu” ideolojisi hâkimdi ve kimse devrimden söz etmeye cesaret edemiyordu. Arap devrimi bu tarihten sadece iki yıl sonra patlak verecektir.

Şöyle özetleyelim: *Devrimci Marksizm* Yayın Kurulu’nun bu yazısının

başlığı bile “Yeni Bir Dönem Açılıyor” ibaresi ile başlıyor. Marksizmin yönteminin uygulanması, bize bambaşka mücadele koşullarına yelken açtığımızı saptama olanağını vermiştir. Çarpıcı biçimde ifade edecek olursak, Trump, hiç tartışmasız, Üçüncü Büyük Depresyon’un **dolaysız şekilde** çocuğudur. *Devrimci Marksizm*’in bakış açısı Trump türü politikayı öngörebilmiştir. Arap devrimi ve onun ayak izinden patlak veren öteki büyük toplumsal mücadeleler (bu arada Gezi) Üçüncü Büyük Depresyon’un bazen dolaysız, bazen dolaylı sonuçlarıdır. *Devrimci Marksizm*’in bakış açısı Arap devrimini de, Gezi’yi de öngörebilen bir bakış açısidir. 2008 dönemecinde solda Marksizm dışı analiz araçları kullananlar ya da Marksizmin araçlarına sadece rüşveti kelam tarzı bağlananlar insanlığın gündemine gelecek fırtınanın farkında bile değillerdi. Fark budur.

Bu işin bir boyutudur. Depresyonu tanımak ve sonuçlarını önceden görerek siyasi olarak bunlara hazır olmak, yığnağı ona uygun şekilde yapmak. İşin öteki boyutu ise, Marksist yöntemin, finansal çöküş yaşanmadan çok önce dünya kapitalizminin bir depresyona gebe olduğunu, koşullar oluştuğunda dünya tarihinin gidişatını altüst edecek böyle bir döneme girileceğini öngörebilme kapasitesini yaratmasıdır. Buna aşağıda, 2. bölümde döneceğiz.

“Deglobalizasyon” ya da küreselleşme

Üçüncü Büyük Depresyon günümüzün kapitalizmi konusunda bir başka tartışmayı daha pratiğin mahkemesinde sonucuna ulaştırdı. “Küreselleşme” olarak anılan süreç üzerinde yapılan tartışmada da yine Marksizmin yöntemiyle çalışanların haklı olduğu, dünya ekonomisinin depresyon dönemine girmesiyle birlikte açıkça ortaya çıktı. Elbette bu, stratejik ve taktik meselelerde de Marksizmden kopanların yanlış yolda olması, Marksistlerin siyasi çizgisinin ise içinde yaşadığımız dünyaya uygun olması anlamına geliyordu.

Bu yazının çerçevesi içinde “küreselleşme” konusundaki teorik ve politik tartışmanın bütününe ele almak elbette mümkün değil. Kendimizi tartışmanın kısa bir özeti ve depresyon döneminin olgularının bu tartışmaya nasıl bir ışık tuttuğu konusunda yine kısa hatırlatmalarla sınırlamak zorundayız.³⁷ “Küreselleşme” bir kavram ve bir teori olarak yalnızca dünyanın daha fazla bütünleşmesi anlamına gelmiyordu. Bu zaten kapitalizmin çok uzun süredir adım adım geliştirmiş olduğu bir eğilimdi. “Küreselleşme”, ister burjuvazinin saflarından gelen teorisyenlerine, ister solda yer alan liberal ve postmodern teorisyenlerine göre (mesela Hardt ve Negri’nin ünlü *İmparatorluk* kitabındaki tezine göre³⁸) ulus devletlerin bütün tarihi işlevlerini yitirdikleri bir çağdı, böylece emperyalizm dönemine son

37 Ayrıntılar için, “küreselleşme” tartışmasını derinlemesine ele aldığımız kitabımıza başvurulabilir: Sungur Savran, *Kod Adı Küreselleşme. 21. Yüzyılda Emperyalizm*, 2. Basım, İstanbul: Yordam Kitap, 2011.

38 Michael Hardt ve Antonio Negri, *İmparatorluk*, çev. A. Yılmaz, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2001.

veriyordu, üstelik önlenemeyecek, kaçınılmaz bir süreçti. Biz, “küreselleşme” teorisi ve ideolojisinin yükselişe geçtiği 1990’lı yılların başından itibaren bu üç tezin de yanlış olduğunu, bu teorik/ideolojik yapının uluslararası burjuvazinin bütün ülkelerin işçi sınıflarını birbirleriyle rekabet içine sokarak aşağı doğru bir yarış başlatmak ve üstelik bunu kaçınılmaz olarak sunarak solu ve sendikaları da bu doğrultuya boyun eğdirmek yolunda gelişen bir “küreselci” eğilimin ürünü olduğunu savunduk. Bize göre, “küreselleşme” teziyle gerçekleştirilmeye çalışılan, uluslararası sermaye için yedek sanayi ordusunu bütün dünyanın işçi sınıfına doğru genişletmekti. Bunun dışında ulusların ve ulus devletlerin anlamının ve işlevinin ortadan kalktığına dair iddialar, hele hele bu sürecin “kaçınılmaz” olduğuna dair iman, bütünüyle bir safsata idi. *Kod Adı Küreselleşme* kitabımız, döne döne, koşullar değiştiğinde dünya ekonomisinin parçalanacağını, milliyetçiliğin en klasik biçimleri altında yeniden yükseleceğini, “küreselleşme” ideolojisinin de bütün albenisini yitireceğini açık açık belirtiyordu.

Olan tam tamına bu oldu. Günde beş defa söze “küreselleşme” ile başlayan teorisyenlerin bütün düşünsel çerçevesi paramparça oldu, sesleri kesildi. 2008’den önce bütün konferanslarda konuşmacılar söze “küreselleşme”ye temenna ederek girerlerdi. Bütün yazarlar yazılarına “küreselleşme”ye saygılarını belirterek başlardı. Bugün “küreselleşme” kavramı sanki âsâr-ı âtika müzesinde görülebilecek bir nesne gibi duruyor. Öyle ki, şimdi, çok kapsamlı bir teorik yapıya zemin olmasa da yeni bir kavram iktisatta ve sosyal bilimlerde yaygınlaşıyor: “degloalizasyon”. Türkçe’nin olumsuzluk ya da karşıtlık gösteren ön ek bakımından zayıf bir dil olması dolayısıyla sözcüğü Türkçeleştirmek zor. Ama öte yandan “degloalizasyon” sözcüğü, bizdeki bütün o “küreselleşme” tartışmasının içine oturmuyor, çünkü Türkçede her ne kadar “global” ve “globalizasyon” zaman zaman kullanılsa da kulaklarda esas ideolojik tınıyı bırakan hep “küreselleşme” olmuştu. Bu yüzden biz kavramı “küresizleşme” olarak Türkçeleştirmeyi öneriyoruz.

Küresizleşme, aynen “küreselleşme” olarak anılan gelişmenin kendisi gibi, kendiliğinden süreçler de içermekle birlikte, esas olarak devletlerin politik yönelişinin damgasını taşıyan bir gelişmedir. Kendiliğinden olarak andığımız süreçler, Üçüncü Büyük Depresyon başladığında ekonominin uluslararasılaşma eğiliminin aniden sekteye uğramasına bağlı olarak ortaya çıkmıştır. Bunlar arasında yukarıda depresyonun birer belirtisi olarak ifade ettiğimiz, doğrudan yabancı yatırımların ve dünya ticaretinin büyüme hızında görülen, neredeyse “çöküntü” olarak anılabilecek gerileme eğilimi en çarpıcı olanlarıdır. Çünkü daha önceki dönemin uluslararasılaşma eğilimleri arasında finans dünyasındaki bütünleşmenin dışında en çok dikkat çekilen noktalar bunlardı. Küresizleşmenin kendiliğinden süreçleri üzerinde bu yazının konusu bakımından çok fazla durmayacağız. Hem “küreselleşme” teorisi ve ideolojisi ulus devletlerin sonunu ilan etmiş olduğu için, hem de devlet politikaları dünya burjuvazisinin ulusal

fraksiyonlarının bağrında gelişmekte olan eğilimleri daha dolaysız biçimde ortaya koyduğu için, şimdi gözlerimizi kendiliğinden süreçlerden devlet politikalarına doğru çevireceğiz.

Devlet politikalarındaki küresizleşme eğilimi, kendiliğinden süreçlerden biraz daha geç başladı. Bu olağandır. Burjuvazi her önemli dönüm noktasında politikalarını şirket ve devlet yöneticilerinden, üniversiteler ve “think tank” olarak anılan kuruluşlardan, finans basını da dâhil olmak üzere basından ve uluslararası finans kuruluşları olarak anılan (İMF, Dünya Ticaret Örgütü, Dünya Bankası, Uluslararası Ödemeler Bankası, yani BIS vb.) kurumlarda görev yapan resmi ücretli hizmetkârlarından oluşan bir (haydi bazı solcularımızın Habermas’tan pek severek devraldığı kavramı kullanalım) “kamu alanı” zemininde tartıştıktan sonra politikalarını belirler. Bu, zaman alır. Üstelik, bütünsel yöneliş dışında, bir de her ülkenin burjuvazisi kendi çıkarları açısından nasıl yeniden konumlanmak gerektiğini saptamak zorundadır. Bu yüzden, bilinçli politik değişim her zaman dünya ekonomisindeki büyük değişimleri bir aralıkla izler. 1974-75’te İkinci Dünya Savaşı sonrası “uzun genişleme dönemi”nin sona ermesiyle başlayan durgunluk eğilimli uzun dalga evresine uygun olarak belirlenen neoliberal strateji de ilk pratik meyvesini ancak 1979-81 aralığında Britanya’da Thatcher hükümetinin, ABD’de ise Reagan yönetiminin politikalarıyla (ve unutulmaması gerekir ki Türkiye’de 12 Eylül askeri diktatörlüğünün hizmetinde Turgut Özal’ın programı ile) vermişti. Yöneliş değişikliğinin derinliği göz önüne alındığında değişimin hızlı olduğu bile söylenebilir.

Başlangıçta küresizleşme eğilimini temsil eden en önemli gelişme (aslında 2008’den bile önce başlamış olan) Dünya Ticaret Örgütü’nün (DTÖ) ticareti liberalleştirme çabalarının bütünüyle kösteklenmesiyle ortaya çıktı. Doha Raundu³⁹ diye bilinen pazarlıklar silsilesi hiçbir sonuç vermedi. Uluslararası ticaretin liberalleşmesi çabaları, DTÖ’den tamamen bağımsız biçimde, serbest ticaret bölgelerinin geliştirilmesinden başka bir gelişme yolu bulamadı. Bunların en önemlileri elbette Kuzey Atlantik ve Pasifik bölgelerinde kurulması için uzun yıllar boyu pazarlıkların yürütüldüğü anlaşmalardı (Transatlantik Ticaret ve Yatırım Ortaklığı – TTIP ve Trans-Pasifik Stratejik İktisadi Ortaklık Anlaşması – TPP). Ama serbest ticaret bölgesi ya da ortak pazar düzenlemeleri, geçmişte de ifade etmiş olduğumuz gibi, sadece serbesti değil aynı zamanda tanım gereği engel demektir. Yani ulus devletlerin korumacılığının yerini bölgesel veya kıtasal (AB, NAFTA, Mercosur vb.) çapta korumacılığın almasıdır. Çelişik bir bütüne işaret eder. Dolayısıyla, DTÖ’nün son dönem başarısızlığı “küreselleşme”nin

39 İkinci Dünya Savaşı sonrasında dünya ticaretini liberalleştirmek için faaliyete başlayan GATT (Ticaret ve Tarifeler Genel Anlaşması) kuruluşunun çalışmaları farklı müzakere “raund”ları olarak yapıldı (Cenevre, Kennedy, Tokyo ve Uruguay Raundları gibi). 1994’te kurulan Dünya Ticaret Örgütü GATT’nin görevlerini devraldıktan sonra da bu âdet devam etti. Doha Raundu bunların şimdilik sonuncusudur.

ciddi bir sendelemesi olarak görülmelidir.

Küresizleşme yönünde önemli bir başka yöneliş değişikliği doğrudan doğruya Üçüncü Büyük Depresyon'un dinamiklerine bir cevap olarak gelen, bir dizi ülkede sermaye hesaplarına getirilen kontrollerdir. Bilindiği gibi, tam konvertibilitenin kabulü, emperyalizme bağımlı ülkelerin “küreselleşme” denen uluslararası ekonomik düzenin içindeki yerini tanımlamak için neredeyse bir onur madalyası olarak işlev gördü. Ülkelerin kendi ulusal paralarının başka ülkelerin paraları (dövizler) ile serbestçe alım satıma bırakılması, dalgalı kurun ve uluslararası finans ve ticaret akımlarının bir sigortası işlevini görüyordu. (Türkiye, bilindiği gibi, sermaye hesabındaki kontrolleri kaldırarak konvertibiliteye 1989 yılında geçmiştir.) 1997 Asya krizinde Mahatir Muhammed yönetimindeki Malezya, sermaye hesabı üzerine yeniden kontrol getirince küreselci finans çevrelerinde neredeyse aforoz edilmişti. Oysa Üçüncü Büyük Depresyon ortamında durum bambaşka olacaktı. Yukarıda Fed'in önce miktar genişlemesi politikasını adım adım azaltarak ortadan kaldırmasının (2013-2015), şimdi de faiz oranlarını kademeli olarak yükseltmesinin (2016-2018), sıcak parayı yeniden ABD'ye doğru çekerek dış kredi sayesinde hızlı bir büyüme sağlamakta olan “yükselen ekonomiler” olarak anılan ülkeler üzerinde iki aşamada sarsıcı etkiler yarattığını belirtmiştik. İşte 2013 sarsıntısı sırasında başlayan bir eğilimle bir dizi ülke (Brezilya, Endonezya, Tayland, Güney Kore vb.) sermaye hesabı üzerindeki kontrolleri kısmi olarak da olsa yeniden koymuşlardır.⁴⁰ “Washington Mutabakatı” olarak anılan depresyon öncesi dönemde hayal bile edilemeyecek bu tedbirler depresyon döneminde hiç de büyük yankılar ya da tepkiler yaratmamıştır.

Ama küresizleşmenin esas şok karakteri taşıyan büyük atılımı elbette 2016 yılı ve sonrasına aittir. Biz küresizleşme kavramını tartışmaya başlar başlamaz, okuyucu mutlaka Trump'ı ve ikinci sırada Brexit'i düşünmüştür. Brexit'i hızla söyleyelim ve geçelim. Yukarıda DTÖ'nün Doha Raund çalışmalarında dünya ticaretinin liberalleştirilmesinde hiçbir başarının elde edilemediğini, son yıllarda uluslararası ticaretin liberalleşmesinde hâkim biçimin serbest ticaret bölgelerinin gelişmesi olduğunu belirtmiştik. Britanya'nın 2016 yazında düzenlenen bir referandumla Avrupa Birliği'nden ayrılma kararını almış olması, sembolik olarak, liberalizmin ticaret alanında tutunabildiği bu son dalın da kırılması demektir. Serbest ticaret bölgesi, evet, çelişik bir birliktir, hem serbesti, hem korumacılıktır. Ama serbest ticaret bölgesinden kopmak (aslında AB çok daha ötesidir, biz burada işi yalınlaştırıyoruz) uluslararası ticaret serbestisinin tabutuna son çiviye çakmaktır! Brexit ayrıca Britanya burjuvazisinin en güçlü kanadı olan finans sermayesi doğası gereği en küreselci kanat olduğu için, ayrıca Avrupa Birliği emperyalist sistem içinde çok büyük bir önem taşıdığı için önemlidir. Bir başka ciddi sorun da Britanya'nın AB'den bir anlaşma imzalanmadan ayrılma olasılığı

⁴⁰ Tooze, a.g.y., s. 505.

yükseldikçe gündeme geliyor. Bu, Britanya ekonomisinin ve daha sınırlı ölçüde AB ekonomisinin ağır bir sarsıntıya düşmesi sonucunu doğurabilir. Bir de dar anlamda siyasi açıdan çok büyük önemi var, buna bu yazının sonuç bölümünde döneceğiz.

Trump olgusu elbette dünya ekonomisi ve politikası açısından hiçbir şeyle karşılaştırılamayacak bir önem taşıyor. Trump'ın küresizleşme süreci bakımından önemi çeşitli alanlara yayılıyor. Biz en önemlilerine değinelim. Trump başkanlık seçim kampanyasında vaad ettiği gibi, daha göreve gelmesinin ilk aylarında ABD'yi Pasifik serbest bölge müzakerelerinden (TPP) çekmiş, Kuzey Atlantik (TTIP) müzakerelerini ise bir bakıma ölüm yatağına yatırmıştır. AB'den sonra en başarılı ve büyük kapsamlı serbest ticaret deneyimi olan NAFTA'yı bile yürürlüğe girişinden bu yana yaklaşık çeyrek yüzyıl geçtiği halde yeniden müzakereye açmıştır. NAFTA bile tehlikededir. Son aylarda hem ABD-Meksika görüşmelerinde, hem de ABD-Kanada görüşmelerinde anlaşma sağlandığı ifade ediliyor. Ama Trump her iki ülkeden de ciddi tavizler koparmıştır. Çeyrek yüzyıllık NAFTA'nın adının yerine üç ülkenin adlarının başharflerinden oluşan USMCA adını getirmiştir. Bütün amaç kısmen de olsa serbest ticareti temsil eden NAFTA'yı itibarsızlaştırmaktır.

Trump'ın küresizleşme yönündeki ikinci politikası, özellikle ileri teknoloji alanında Çin'le ilişkilere ulusal güvenlik gerekçeleriyle ciddi engeller getirmesidir. Bu, şirket evliliklerine engel olmaktan Çin şirketlerinin lisanslarına sınır getirmeye, Çin ürünlerini ABD pazarından dışlama yönünde birtakım önlemlere kadar çeşitli biçimler almaktadır.⁴¹

Küresizleşme yönündeki üçüncü tedbir en dikkat çeken ve uzun vadede ekonomik bakımdan en ağır etkiyi bırakacak olanıdır: gümrük duvarlarının yükseltilmesi, yani ticarette korumacılık. Trump yönetimi Çin ile ticaretine konu olan mallarda gittikçe artan ölçüde ticari korumacılık önemleri almanın yanı sıra, tarihi olarak müttefiki olarak bilinen Avrupa Birliği ve Kanada gibi ülkelere de bazı sektörlerde yüksek gümrük vergileri uyguluyor veya tehdit yoluyla onları tavizler vermeye zorluyor. ABD'nin İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra onlarca yıl boyunca önce GATT, sonra da DTÖ aracılığıyla uluslararası ticareti liberalleştirme çabasında tartışmasız başı çeken ülke olduğu göz önüne alınırsa, bu önlemler "küreselleşme" olarak anılan dünya düzenini derinden sarsacak bir özellik taşıyor.

Nihayet, Trump'ın özellikle Meksika ve Orta Amerika ülkelerinden ve nüfusu çoğunlukla Müslüman olan bir dizi ülkeden göçmenlere karşı ırkçı tonlar da içeren yasaklayıcı tutumu da küresizleşme sürecine önemli katkıda bulunuyor. İşgücü göçünün önünde engeller "küreselleşme" ateşinin en yüksek olduğu yıllarda bile

41 Bkz. Sungur Savran, "Dünya Burjuvazisinin Bağrındaki Çatlak", (15 Mart 2018), <https://gercek-gazetesi.net/uluslararasi/dunya-burjuvazisinin-bagrindaki-catlak-ticaret-savaslarina-dogru>.

vardı. Ama pratikte, özellikle ABD, bu konuda oldukça gevşek bir tutumla göç yanlısı bir politika izliyordu. Bugün ise, Trump'ın bu politikası Avrupa'daki gerici, ön-faşist ve faşist akımların göç düşmanlığı ile birlikte düşünüldüğünde bu liberal politikanın tam tersi yönde bir dönüşü temsil ediyor.

Trump'ın “önce Amerika” sloganı ile özetlenebilecek bütünüyle emperyalist milliyetçilikle malûl stratejik yönelimi ve küresizleşme yönündeki bütün adımları “küreselleşme” teorisinin suratına atılmış ağır bir şamardır. Ulusal olan her şeyin anlamını yitirdiğinin, ulus devletlerin hiçbir önemi kalmadığının söylendiği bir çağda, dünyanın en büyük ekonomisine sahip olan en güçlü devletinin başına gelmiş önder, baştan aşağı milliyetçi bir politika izliyorsa, bu, teorisinin bütünüyle çökmesi demektir. “Küreselleşme” teorisinin soldaki sözcüleri için ise, bu konularda yazdıkları o pek süslü risaleleri tarihin çöplüğüne atmaktan başka yapılacak bir şey kalmamıştır.

Ama bu bölümde tartışılan küresizleşmenin Üçüncü Büyük Depresyon'un gelişimi açısından da çok büyük önemi var. Buradaki diyalektiğe dikkat edilmesi gerekir. Kendisi büyük ölçüde Üçüncü Büyük Depresyon'un çelişkilerinin ürünü olan küresizleşme, zamanla kendisi o depresyonu derinleştirecek bir etken haline gelecektir. Trump'ın (ve ilaveten Brexit taraftarlarının ve, aşağıda göreceğimiz gibi, emperyalist ülkelerdeki bir dizi başka politik hareketin) bu yönelişi, hemen hemen kesin olarak söylenebilir ki, depresyonun derinleşmesi yönünde etkiler yaratacaktır. Burjuvazinin ticaret serbestisi ile korumacılık arasındaki bölünmesinde emperyalist çağda taraf tutmak bizden uzak olsun. Küreselci burjuvazinin serbest ticaretin üretimi etkin kılmaktaki yararları üzerine söylediklerinin çok büyük bölümü ideolojik olacaktır kaçınılmaz olarak. Biz bambaşka bir açıdan bakıyoruz: “Küreselleşme”, yukarıda da söyledik, uluslararası burjuvazinin, bütün dünyanın işçilerini, tek bir yedek sanayi ordusuna doğru genişletme yoluyla daha kötü ücret, çalışma koşulları, iş güvencesi ve yaşam koşullarına mahkûm etme ve bu sayede artık değer oranını ve dolayısıyla kârları yükseltme politikasıdır. Küresizleşme bu olanakları sarsacak, artık değer oranının ve dolayısıyla kâr oranının arttırılması sürecine sekte vuracak, böylece iktidardaki burjuvazinin krizi çözme kapasitesinin bir başka kaldırıcını daha ortadan kaldırmış olacaktır.

Bu bölümü kapatmadan bir noktaya dikkat çekelim: Burada Trump'ın (ve benzerlerinin) politikasının ne olduğunu tartıştık, ama bunun nedenlerine girmedik. Bu nedenleri kavramak insanlığın geleceği için çok büyük önem taşıyor. Bunu Üçüncü Büyük Depresyon'un geçmişini değil geleceğini tartışan üçüncü bölümde yapacağız.

2. Kapitalizmin can çekişmesinin yeni evresi

Şimdi bu yazının can alıcı konusuna geliyoruz. Üçüncü Büyük Depresyon, aynen ilk ikisi gibi, basitçe kapitalizmin kendini tekrarlayan krizlerinden biri

değildir. Depresyonların derinliği ve uzunluğu, toplumsal, siyasal, ideolojik, hatta askeri alanlarda yarattığı derin sarsıntılar (ki büyük ihtimalle bunların daha pek azı ortaya çıkmış bulunuyor), bütün bunlar derin bir rahatsızlığın ifadesidir. Bu yazının girişinde de belirttiğimiz gibi, bu depresyon da kendinden öncekiler gibi, kapitalizmin tarihsel olarak gerilemesinin ifadesi, ortadan kalkmasının/kaldırılmasının arifesi, ölümcül bir krizdir.

Konunun tanımlanması

Bunu söylediğimize göre, elimizde kapitalist üretim tarzının tarihsel miadını doldurmuş olduğu yargısına ulaşmak için bir kriter, bir diyalektik hareket kavrayışı var demektir. Bu diyalektiğin ne olduğunu daha önce bir yazımızda Marx'ın *Kapital*'inden hareketle ayrıntılı olarak açıklamıştık. Bu yazının girişinde o yazıdan söz ederek, elinizdeki yazının o yazıda yapılan analizin *somutlaştırılması* anlamını taşıyacağını ifade etmiştik. Şimdi akıl yürütmemize yine o yazının tanımladığı tarihi diyalektiği hatırlatarak başlayalım ve o diyalektiğin büyük depresyonlarla, özel olarak günümüz depresyonuyla nasıl bir ilişki içinde olduğunu ortaya koyarak devam edelim.

Kapital'in esas amacı, kapitalist üretim tarzının, daimi bir artık değer açlığı içinde, görelî artık değer üretimi arayışında insanlığın üretici güçlerini tarihte görülmemiş derecede hızla geliştirirken, bir aşamada kendisinin bu üretici güçlerin daha ileri doğru gelişmesinde engel haline geleceğini, bu üretim tarzının diyalektik çelişkileri temelinde ortaya koymaktır. Kapitalist üretim tarzının kendi yarattığı üretici güçlerle çelişki içine girmesinin temelinde bu üretici güçlerin gittikçe daha fazla **toplumsallaşması** yatar. Bu kavramın içeriğini aşağıda açacağız. Ama kısaca ifade edilecek olursa, üretici güçlerin toplumsallaşması, dünya çapında bütün ülkelerin, üretim birimlerinin ve doğrudan üreticilerin faaliyetlerinin tek bir bütünün, birbirinden kopması olanaklı olmayan birer parçası haline gelmesi olarak anlaşılabilir. Bu yüzden üretimin bütün aktörleri, yani hem karar vericiler (devlet ve kapitalistler) hem de icra edenler (teknik kadrolar ve işçiler), uç durumda tek bir üretim sürecinin birer parçası haline gelmiş gibi düşünülebilir. İş bu raddeye gelince, hepsi birbirine bağlı olan üretim faaliyetlerinin anlamlı bir bütünlük içinde yürütülmesinin yönteminin ne olduğunu hatırlamak gerekir. Hiçbir fabrikada işin farklı bölümleri piyasaya çıkarılmaz. Her birimin ve işçinin görevi toplu bir planlama süreci içinde saptanır ve icra edilir. İşte Marx'ın kapitalist üretim tarzının üretici güçleri getirdiği yerde toplumsallaşmış olduğuna dair tespiti de bu tür bir planlama ediminin sadece tek tek ülkeler ölçeğinde değil, dünya çapında bile gerekli olduğuna dair bir sonucu ortaya çıkarır. Ekonomi, dünya ekonomisi, üretici güçlerin doğası gereği planlama talep etmektedir. Kapitalist üretim tarzı ise özel mülk edinmeye, bu temelde yaratılan özel sermayelerin kendi üretim ve dolaşım kararlarını vermesine, yani parçalı, dağınık, planlamaya uygun olmayan bir ekonomi yapısına dayanır. Çelişki, üretici güçlerin toplumsallaşması ile mülk

edinmenin özel karakteri arasında doğmuştur. İnsanlık kapitalizmin yarattığı üretici güçleri daha ileri taşımak için planlamayı hâkim kılacaksa kapitalist özel mülkiyeti ilga ederek yerine ortak, komünal mülkiyeti yerleştirmek, yani komünizme geçmek zorundadır.⁴²

Üretici güçlerin toplumsallaşmasının içeriğine daha sonra daha ayrıntılı olarak girmek üzere şimdi kapitalist üretim tarzının bu tarihi çelişkisi ile depresyonlar arasındaki ilişkiyi kurmaya dönelim. Daha önce başka yazılarımızda da ifade etmiş olduğumuz gibi, kapitalizmin üretici güçler önünde bir engel olarak yükselmesi, ne bilimsel ve teknolojik buluşların artık durduğu, ne de bu buluşların üretim süreçlerine uygulanmasına sermayenin veya onun hâkimiyetindeki kapitalist devletin engel olduğu anlamına gelmez. Marksizmin bazı karikatür benzeri versiyonlarında belki böyle fikirler bulunabilir. Ama Marx ve Engels'in ve daha sonraki ciddi Marksist teorisyenlerin hiçbirinin yapıtlarında bu yönde tek bir satır bile bulmak mümkün değildir. Marx ile Engels'te bulunabilecek olan, bu tarihi çelişkinin kendisini krizler aracılığıyla ifade ettiği önermesidir. *Komünist Manifesto*'dan uzun bir alıntı yapmamıza izin verilsin:

Burjuva üretim ve mübadele ilişkileri, burjuva mülkiyet ilişkileri, o dev üretim ve mübadele araçlarını peyda etmiş olan modern burjuva toplumu, büyüler yaparak çağırdığı cehennem kuvvetlerine artık söz geçiremeyen büyücünün durumuna düşmüş bulunuyor. On yıllardır sanayinin ve ticaretin tarihi, modern üretici güçlerin modern üretim ilişkilerine karşı, burjuvazinin ve onun hakimiyetinin yaşam koşulları olan mülkiyet ilişkilerine karşı isyanının tarihinden başka bir şey değildir.

Dönem dönem tekrarlanarak her seferinde bütün burjuva toplumunun varoluşunu daha da korkutucu biçimde tehdit eden ticari bunalımları belirtmek yeter. Ticari bunalımlar sırasında yalnızca eldeki ürünlerin büyük bir bölümü değil, daha önce yaratılmış üretici güçlerin büyük bir bölümü de yok olur. (...) Toplum ansızın geçici bir barbarlığa geri döner; sanki bir açlık, genel bir imha savaşı bütün geçim araçlarının kökünü kurutmuş, sanayi, ticaret yok edilmiştir...⁴³

1848'de “on yıllardır sanayinin ve ticaretin tarihinin (...) burjuvazinin (...) mülkiyet ilişkilerine karşı isyan” içinde olduğunu kısmen Marx ile Engels'in gençlik heyecanının ürünü olduğunu başka yerde kabul etmiştik. Ama daha yakından bakınca burada iki ana fikrin mevcut olduğu görülür: İlki, krizlerin üretici güçlerin üretim tarzına “isyanı” olduğu fikri. Bu fikir, bir ölçüde *Manifesto*'nun bir teorik metin değil bir program olması dolayısıyla edebi bir söyleyişin ifadesi

42 Burada bir paragrafta anlatılan bu diyalektiğin Kapital'e dayalı ayrıntılı analizi için okuru sözü-nü ettiğimiz yazıya yönlendirmek isteriz: bkz. yukarıda 5 No.lu dipnotu.

43 Karl Marx/Friedrich Engels, “Komünist Manifesto”, çev. Nail Satlıgan, *Komünist Manifesto ve Hakkında Yazılar* içinde, İstanbul: Yordam Kitap, 2008, s. 26-27.

olsa da, burada kapitalist üretim tarzının gerçek anlamda yerleşmesinden itibaren eski üretim tarzlarının yaygın olarak bireysel ölçeğe dayanan üretim süreçlerine göre daha baştan toplumsal karakter taşımasına ilişkin bir gerçek payı olduğu da açıktır. Marx ve Engels'in söylediği, bu bağlamda, toplumsal üretici güçler ile özel mülk edinme arasındaki çelişkinin kapitalizmin bağrında daha baştan itibaren mevcut olduğu ve planlama olsaydı ortaya çıkmayacak olan krizlerin bu çelişkidenden dolayı ortaya çıktığıdır.

İkinci fikir, bizim için çok daha belirleyicidir: Kapitalist üretim tarzı geliştikçe ve üretici güçler ile üretim ilişkileri arasındaki çelişki büyüdükçe, **krizler de o ölçüde daha sert ve daha derin olacaktır**. Bu fikir kapitalizmin tarihsel gelişimini anlamak için bir anahtardır. Depresyonların neden ilk kez 19. yüzyılın son çeyreğinde ortaya çıktığını ve neden 1930'lu yılların depresyonunun 19. yüzyılın son çeyreğinde yaşanana göre çok daha ağır olduğunu açıklayan anahtar bu cümledir. Burada ilk saptanması gereken, kapitalizmin dünya çapındaki krizlerinin ilk kez 19. yüzyılın son çeyreğinde ortaya çıkmış olmasının son derecede anlamlı olmasıdır. Bu dönem, hisse senetli şirketlerin yükselmeye başladığı, yani kapitalizmin rekabetçi çağından tekelci çağa doğru geçişin başladığı, demiryollarının, deniz taşımacılığının, telgrafın ulaştırma ve iletişimi devrimci biçimde değiştirdiği, emperyalizmin tarih sahnesine çıktığı dönemdir. Yani kapitalizm artık olgunlaşmış ve gerileme çağına ilk adımını atmıştır. Depresyonların ilk kez bu aşamada ortaya çıkması, Marx ile Engels'in önermesini doğrulamış olmaktadır.

İlk iki depresyon arasındaki yaklaşık yarım yüzyıllık sürede (1873 ile 1929'u karşılaştırıyoruz) ileri kapitalizmde hisse senetli şirketlerin genelleşmesi ile anonim şirket tipik sermaye birimi haline gelmiş, sermayenin yapısındaki bu toplulaşmaya emek sürecinde Taylorizmin yerleşmeye başlaması eşlik etmiş, nihayet Birinci Büyük Depresyon'un aşılmasının yöntemi olan emperyalizm, yarattığı tekeller aracılığıyla ve kapitalizmi dünya çapına yayarak üretici güçlerin toplumsallaşmasını daha da ileri taşımıştır. (*Emperyalizm: Kapitalizmin En Yüksek Aşaması* kitabının statik değil diyalektik bir okumasında, tekelleşmenin üretici güçlerin toplumsallaşmasını çok ileri düzeylere taşıdığını vurguladığı 10. Bölüm'ün Lenin'in emperyalizm teorisinin en önemli boyutlarından birini oluşturduğunu daha önce izah etmiştik.⁴⁴) Böylece, kapitalist üretim tarzı 1929 borsa çöküşüyle karşılaştığında 1873'e göre çok daha ileri düzeyde toplumsallaşmış üretici güçlere sahipti. Ekonominin planlamaya duyduğu ihtiyaç çok daha yüksekti. 1930'lu yılların depresyonu bu yüzden ilkine göre çok daha derin olmak zorundaydı.

Şimdi mesele bu yargıyı içinden geçmekte olduğumuz Üçüncü Büyük

44 *Kod Adı Küreleşme*, a.g.y., Bölüm 4: Emperyalist Aşamanın Tarihsel Anlamı, özellikle s. 97-99.

Depresyon'un özelinde sınamak. Marx ve Engels'in *Manifesto*'da öne sürdükleri tez ya da daha geçici türden bir yargı olarak ifade edilirse hipotez uzun dalgalar teorisiyle birleştirilir ve 1870'li yıllardan itibaren kapitalizmin dünya çapındaki tarihsel gelişme kalıbı bir araya getirilirse, 1970'li yıllardan itibaren bir aşamada yeni bir depresyonun yaşanması beklenmeliydi. Üstelik, şayet Marx ile Engels'in beklentisi doğrulanacaksa bu depresyonun şiddetinin ilk iki depresyondan daha yüksek olması gerekirdi.

Depresyon yaşanmıştır. Marksist tez ya da hipotez bir kez daha doğrulanmıştır. Şimdi geriye bu depresyonun kendisinden önce gelen iki büyük depresyondan daha ağır yaşanıp yaşanmayacağını sınamak kalıyor. Kimileri Sovyetler Birliği, Çin ve Doğu Avrupa sosyalist inşa deneyimlerinin enkazı altında kalalı beri sık sık yaptıkları gibi, aceleci davranıp “işte gördünüz mü, kapitalizm depresyonunu da kontrol altına aldı” diyebilirler. Biz onlara biraz daha sabırlı olmalarını tavsiye edeceğiz. “Küreselleşme”nin kaçınılmaz olduğunu söylediler, fetiş düzeyine yükselttikleri o düzen Trump'ın ayakları altında eziliyor. “Küreselleşme”nin demokrasi getireceğini, askeri darbelerin ve her türden diktatörlüğün artık olanaksız olduğunu söylediler, bırakın çeşitli askeri darbeleri, “küreselleşme” Trump'ı, Salvini'yi, Ukrayna faşistlerini, Almanya'da bile faşizmin yeniden yükselişini hazırladı. Kapitalizmin gündeminde savaş olmadığını söylediler, Ortadoğu ve Kuzey Afrika bölgesi, bizim bölgemiz, 2000'li yıllarda savaşla yandı kavruldu (Irak, Suriye, Libya, Yemen vb.) Kapitalizmin krizleri kontrol altına aldığını söylediler, 2008 tarihin en büyük krizlerinden birinin patlak vermesine sahne oldu. Artık biraz temkinli davranmaları tavsiye edilir.

Biz bütün teorik çerçevemizin ve şu anda dünyanın durumunun somut verilerinin birlikte, uyum içinde şu sonuca işaret ettiği kanısındayız: Üçüncü Büyük Depresyon 1930'lu yılların Büyük Depresyon'undan daha derin geçecek, daha ağır bir tahribat yaratacaktır. Bunun neden böyle olduğunu şimdi değil, bu yazının sonunda, geleceğe bakarken anlatacağız. Bu yargıyı bu alt bölümde ele alıyorsak bir başka noktayı vurgulamak içindir. Bu konuyu ilk kez tartışmıyoruz. 1998'de yazdığımız bir yazıda şöyle yazmıştık:

Üretici güçler ile kapitalist üretim ilişkileri arasında krizlerle dolayımlanan bir çelişkinin giderek güçlendiğine ilişkin önermeyi yadsıyanlar, aslında yaşanmakta olan krizin bir depresyona, hatta bir üçüncü dünya savaşına yol açma olasılığını görme olanağından yoksun kalıyorlar. Bir bakıma Marksizmin bu temel önermesi asıl bugün 20. yüzyılın sonunda ve 21. yüzyılın başında sınanacak.⁴⁵

45 Sungur Savran, “Geçmişten Geleceğe Tutulan Ayna: 150 Yıl Sonra Komünist Manifesto”, *Sınıf Bilinci*, sayı 20, Bahar 1998, s. 101. Bu yazı daha sonra küçük ilavelerle ve “Çağdaşımız Komünist Manifesto” başlığıyla şu kaynakta da yayınlandı: Karl Marx/Friedrich Engels, “Komünist Mani-

Neden 1998? Sadece bir teorik dogmatizmin ürünü mü? Hayır, elbette değil. 1997’de Asya krizi yaşandı. Dünya ekonomisinin en canlı büyüyen bölgesinde birçok ülkeyi birden kavrayan bu kriz, çok ciddi bir haberciydi. Ama haberi almayı bilmek gerekiyordu. Kapitalist basın telaş içine girdi, oysa solda Marksizmden açık veya gizli tarzda kopanlar, hâlâ kamuyu savunmaktan utanıyor, piyasaya çok dil uzatamıyordu. 1999’da Seattle’daki Dünya Ticaret Örgütü toplantısında büyük mücadeleler yaşandıktan sonra başlayan küreselleşme karşıtı hareketi bile “alternatif küreselleşme”ye dönüştürecek kadar ideolojik bakımdan kapitalizme teslim olmuş durumdaydılar. Yukarıda alıntıladığımız satırlar soldaki o ideolojik teslimiyet döneminde yazılmıştı. Ama ayaklarını sağlam biçimde 30 yıl krizinin çelişkilerinin ifadesi olan ve bu sefer bölgesel olarak kontrol edilebildiği halde daha sonra gelecek felaketi haber veren Asya krizine dayıyordu.

2001 yılında emperyalizmin savaş politikasını incelediğimiz bir kitapta ise ekonomik durumu şöyle niteliyorduk:

Dünya kapitalizmi 30’lu yıllar türü bir depresyon tehlikesi ile karşı karşıyadır. Bu tür bir depresyonun doğuracağı sonuçlar günümüzün statükosunu derinden sarsacaktır: “küreselleşme” ve yeni-liberalizm yerini milliyetçi ya da bölgeci korumacılığa, Keynesçilik benzeri uygulamalara, hatta belki de devletçiliğe bırakacaktır; dünya ekonomisi paramparça olacak, bu, depresyonun kaçınılmaz olarak daha da derinleşmesine yol açacaktır; çeşitli emperyalist güçler başta olmak üzere, bütün kapitalist ülkelerin burjuvazileri birbirleriyle bugünkünden çok daha sert bir rekabete girecekler, bu rekabet yerel savaşların patlak vermesine ve belki de bir yeni dünya savaşının gündeme gelmesine yol açacaktır; kriz içinde sınıflar arasındaki çelişkiler emperyalist ülkelerde dahi sertleşecektir; bir yandan faşizm, bir yandan da, her ülkenin özgül koşullarının belirlediği bir doğrultuda komünist ve devrimci hareketler yeniden güçlenecektir.⁴⁶

Görüldüğü gibi, burada Üçüncü Büyük Depresyon’un başlangıcından yedi yıl önce sadece depresyonun kendisi değil, onun sonuçları da büyük ölçüde öngörülmüştür. Bu öngörülerin hemen hepsi doğrulanmıştır.⁴⁷

Biz bu öngörülerini yaptığımızda sol liberallerin, postmodernistlerin, post-Leninistlerin okumaya değer buldukları takdirde, “hayali senaryolar” olarak

festo”, *Komünist Manifesto ve Hakkında Yazılar*, İstanbul: Yordam Kitap, 2008.

46 Sungur Savran, *Avrasya Savaşları. Körfez’den Afganistan’a Yeni Dünya Düzeninin Kuruluşu*, İstanbul: Belge Yayınları, 2001, s. 146-47.

47 Keynesçiliğe ilişkin öngörüğü anlayabilmek için bizim “Keynesçi refah devleti” kavramını bütünüyle yanlış bulduğumuzu, burada sözü edilen Keynesçiliğin sadece kapitalizmin derin krizlerinde devletin itfaiyeci rolü üstlenmesi anlamını taşıdığını hatırlamak gerekir. Bu konuları 2008’in ardından *Devrimci Marksizm*’deki bir yazımızda ele almıştık: “Keynesçilik, Fordizm, ‘Refah Devleti’”, *Devrimci Marksizm*, sayı 10-11, Kış 2009-2010. Ayrıca bkz. *Üçüncü Büyük Depresyon*, a.g.y., Bölüm 15-20: “Eksik Tüketimciliğe ve Keynesçiliğe Reddiye”, s. 167-239.

gördükleri bu öngörülere nasıl dudak büktüklerini, aralarında nasıl dedikodu kumkumasına giriştiklerini neredeyse görebiliyoruz. O zaman fazla aceleci davrandılar. Yanıldıkları açıkça ortaya çıktı. Şimdi bütün alâmetler belirmişken aynı hatayı yapmamaları tavsiye edilir.

Uzun dalgalar ebedi midir?

Şimdi daha dar anlamda Marksistler arası bir tartışmaya girmemiz gerekiyor. Yukarıda kapitalizmin tarihindeki büyük depresyonların aslında kapitalizmin tarihsel gerilemesinin kendini ortaya koyuş biçimi olduğunu vurguladık. Kapitalizmin tarihinde saptanmış olan uzun dalgaların durgunluk evresinin son üç uzun dalgada bu yüzden depresyon şiddetini kazanmış olduğunu ileri sürdük. Depresyonlardan çıkışın kapitalist sistemin dünya çapında altüst olmasını gerektirdiği ve işçi sınıfını yenilgiye uğratması yoluyla olabileceği gibi, aynı zamanda devrimci bir altüst oluş sonucu kapitalizmin yerine komünist topluma doğru atılım yapan yeni bir toplumsal oluşumun da olanaklı olduğunu bu yüzden ısrarla belirtiyoruz. Bütün bunlar, bizim de genel hatlarıyla paylaştığımız “uzun dalgalar” çerçevesinin içerisinde teorik çalışma yapan bütün Marksistlerin bu yaklaşımı paylaştığı izlenimini doğurabilir. Maalesef bu bütünyle yanlış olur. Tam tersine, içinden geçtiğimiz dönemi bir büyük depresyon olarak niteleyen yazarlarda bile, kapitalizmi ebedileştiren ve büyük depresyon olgusuna mekanik biçimde yaklaşan bir yaklaşımın hâkimiyetini görüyoruz.

İki örnek alacağız. Bunlardan ilki Anwar Shaikh’in büyük depresyon teşhisi. Shaikh’in küresel finansal krizin ertesinde, cesur bir çıkışla dönemi büyük depresyon olarak nitelediğine yukarıda değindik. Ne var ki, daha makalesinin başlığından itibaren, Shaikh’in büyük depresyon meselesine bizden farklı yaklaştığı anlaşılıyordu. Biz Üçüncü Büyük Depresyon diyoruz. Bu ad, uzak bir gelecekte, kapitalizm hâlâ yeryüzünde hâkim üretim tarzı olarak kaldıysa, bir Dördüncü Büyük Depresyon olması ihtimalini dışlamaz ama doğrusu bu, ihtimallerden sadece biridir ve umulur ki daha düşük olasılıklı ihtimaldir. Öteki olasılık, tarihin karşılaşacağı kapitalist büyük depresyon sayısının üçle sınırlı kalmasıdır, zira bu depresyon kapitalizme nihai darbeyi vurarak onun tarih sahnesinden çekilme sürecini başlatabilir. Oysa, Anwar Shaikh’in yaptığı gibi, bu dönemi “21. yüzyılın ilk büyük depresyonu” olarak nitelerseniz, bunun anlamı en azından bir ikincisinin de olacağı, yani kapitalist üretim tarzının sürekliliğini (en azından bir 50-60 yıl daha) koruyacağıdır. Çünkü kapitalizm bu depresyon içinde yenilgiye uğrar ve can çekişmesi tarih sahnesinden çekilmesiyle sonuçlanırsa, 21. yüzyılda bir ikinci büyük depresyon olmayacak demektir. O zaman da “birinci” sıfatı bütünyle anlamsızlaşır.

Okur, söylenenin doğru olduğunu kabul etmekle birlikte, Shaikh’in, belki de yaptığı adlandırmanın mantıksal sonucunu fark edemediğini düşünecek ve bize itiraz edecektir. O zaman işin özüne giriyoruz. Shaikh söz konusu yazısında,

neoliberalizmin önyargılarının kırılması ve güçlü bir devlet harcamaları sistemine dayalı bir Keynesçi politika benimsenmesi halinde depresyonun aşılabileceğini ileri sürüyor. Bunu daha önce de yazdık ve eksik tüketimci kriz teorisinin etkisine karşı en etkili mücadeleyi vermiş bir Marksistin bugün böyle bir sonuca ulaşmış olmasını hayretle karşıladığımızı belirttik. Şimdi işin başka bir yanına değineceğiz. Shaikh'in Keynesçi çözümü şu anlama gelir: Kapitalizm her ne kadar kriz üreten bir sistem olmaya devam ediyorsa da, tarihsel bir gerileme içinde değildir. Depresyon da kapitalizmin nihai çıkışsızlığının bir ifadesi değildir. Öyle olsaydı, bizim vurguladığımız gibi, toplumsal yaşamın her alanında (politik, ideolojik, kültürel, entelektüel, diplomatik, askeri vb.) doludizgin ortaya çıkacak bir altüst oluşlar zincirinin yaşanması, sistemin artık tıkanmanın eşiğine geldiği bir dönemde olağanüstü çözümler aranması gerekirdi. Bizim iddiamızın bu olduğunu okur biliyor: Dünya ekonomisinin paramparça olmasından, faşizmden, dünya savaşından ve elbette devrimden söz ediyoruz. Oysa Shaikh'in söylediği, sadece ekonomi politikalarında yeterince akıllı bir yön değişikliğiyle burjuvazinin krizinin üstesinden gelebileceğidir. Biz Shaikh'in, geçmişten farklı olarak kapitalizmin içinde kalarak düşünmeye yöneldiğini, depresyona yaklaşımına da bunun damga vurduğunu düşünüyoruz.

Shaikh'in yeni kitabının da bu söyleneni doğruladığı kanaatindeyiz. Bu çok kapsamlı kitabı toptan değerlendirecek kadar inceleyememiş olduğumuzu belirttikten sonra, kitapta depresyonun ele alındığı bölümü bağlayan paragrafın ilk iki cümlesini buraya aktarırsak, okur neden kitabın makalede hissedilen sorunu doğruladığını düşündüğümüzü anlayacaktır: “Depresyonlar tekrarlanır. Aynı nedenle toparlanmalar da tekrarlanır.”⁴⁸

Hayır, aynı nedenle toparlanmalar tekrarlanmayabilir. Tekrarlanırsa da emperyalizmle, savaşla, faşizmle gelir. İki analiz arasındaki fark bu kadar berraktır.

İkinci örneğimiz içinden geçtiğimiz süreci “depresyon” olarak nitelemekle olumlu bir adım atmış olan Michael Roberts. Üç depresyonun karşılaştırılması konusunda çok yararlı bilgiler sağlamak ve geçmişin ve günümüzün burjuva iktisatçılarını yerden yere vurmak bakımından çok olumlu boyutlar taşıyan kitabında Roberts, depresyon ve uzun dalgalar meselelerine son derecede mekanik bir tarzda yaklaşıyor. Büyük depresyonlar konusunda (biraz önce Shaikh'te de gördüğümüz gibi) bütünüyle döngüsel bir yaklaşımı benimsiyor. O kadar ki “mevsimler” analojisine bile başvuruyor. Shaikh'ten farklı olarak bir-iki defa işçi sınıfının iktidarı ele alması olasılığından söz etmekle birlikte, bunu hiçbir biçimde kapitalizmin gerilemesi sürecine bağlamıyor. Zaten bağlayamazdı çünkü böyle

48 Anwar Shaikh, *Capitalism. Competition, Conflict, Crises*, New York: Oxford University Press, 2016, s. 745. Türkçesi: Kapitalizm. Rekabet, Çatışma, Bunalımlar, çev. Ümit Şenesen, İstanbul: Kırmızı Yayınları, 2018.

bir anlayışı yok. Sermayenin tarihsel sınırlarını en fazla analize tahlil dışından getirilmiş bir *deus ex machina* gibi ekoloji sorunlarına bağlıyor.⁴⁹ Ama bunun da aslında bir sınır olduğuna inanmıyor olmalı ki, daha ileride aslında bunun nihai kriz olamayacağını belirtiyor. Nedeni de ilginç: Sömürülecek daha çok insan vardır ve kapitalizm daima teknolojik yenilikler yaratan bir sistemdir!⁵⁰ Bunlardan ilkinin insanlık var oldukça kapitalizm ve sömürü var olacaktır anlamına geldiği az çok açıktır. İkincisi ise, Roberts'ın Marx'ın sermayenin tarihsel gerilemesine ilişkin analizini hiç anlamadığı anlamına gelir. Bütün bunlardan sonra, Roberts'ın esas öngörüsünün bu depresyonun yerini küreselleşmeye bırakacağı olduğuna şaşırılmamak gerekir.⁵¹ Lenin'in Marx'ı hiçbir Marksistin anlamamış olduğu notunu hatırlamamak elde mi?

Roberts'ın büyük depresyonlar konusundaki mekanik kavrayışının en iyi ifadelerinden biri uzun dalgaların durgunluk evresinden çıkışın “dışsal” olduğunu öne süren Mandel tezi hakkında söyledikleridir. Bir noktada geçerken, öylesine, “bazıları” savaş ve devrim gibi “dışsal” faktörlerden söz ederler diyor. Bu meselenin iyi anlaşılması gerekir. “Uzun dalgalar” teorisinin kökeninde Rus istatistikçisi Kondrat'ev'in fiyat hareketlerinin büyük dalgaları vardır. Fiyatların uzun dalgaların genişleme evrelerinde yükseldiğini, durgunluk evrelerinde ise düştüğünü saptayan Kondrat'ev kapitalizmin tarihinde bu kalıbın kendini 50-60 yıllık devrelerle tekrarladığını ortaya koymuştur. Kondrat'ev Ekim devriminden sonra etkisini sürdürdüğü için Bolşeviklerin dönem analiziyle onunki karşı karşıya gelmiştir. Onun şemasında evrelerin birbirlerini izlemesi neredeyse “mevsimler” gibi mekanik ve eşit aralıklı olduğu için Trotskiy buna itiraz etmiş, kapitalizmin tarihinde görülen bu tür dönemler arasındaki geçişlerin sadece ekonomik faktörlerce değil, aynı zamanda toplumsal ve siyasal yaşamın bütününde görülen eğilim ve gelişmelerin etkisi altında belirlendiğini ileri sürmüştür.⁵² 20. yüzyılın sonlarına doğru Trotskiy'in izleyicilerinden önemli Marksist iktisatçı Ernest Mandel, Trotskiy'in bu uyarısından hareketle, uzun dalgaların bir evresinden diğerine geçişlerin **asimetrik** olduğunu, canlı dönemden durgunluk dönemine geçişte, yani sermaye birikiminin yavaşlamasında, hatta çöküntüye uğramasında ekonomik faktörler belirleyici iken, durgunluk döneminden ya da onun ileri hali olan depresyondan çıkışın ekonomik faktörler kadar politik, ideolojik, askeri vb. alanlardaki gelişmeler tarafından, yani ekonomiye “dışsal” faktörlerce belirlendiğini ileri sürmüştür.⁵³ İşte Roberts'ın hafif bir tutumla “bazıları” diye sözünü ettiği budur. “Dışsal” faktörler için verdiği örnekler, yani savaş ya da

49 Roberts, a.g.y., s. 5-6.

50 Aynı yerde, s. 235.

51 Aynı yerde, s. 5.

52 Lev Trotskiy, “Kapitalist Gelişme Eğrisi”, *Devrimci Marksizm*, sayı 10-11, Kış 2009-2010.

53 En önemli tartışma şu kaynakta bulunabilir: *Kapitalist Gelişmenin Uzun Dalgaları*, çev. Doğan Işık, İstanbul: Yazın Yayıncılık, 1991.

devrim hafifliği arttırmaktadır. Bizim iddiamıza göre, ilk büyük depresyondan çıkış emperyalizm sayesinde, ikincisi ise faşizm ve savaş aracılığıyla olmuştur. Bunların böyle hafif tartışılması, kapitalizmin ne olursa olsun krizleri kendi çıkarına çözüme kavuşturacağına derin bir inancın dışavurumu olarak görülmelidir.

Öyleyse, uzun dalgalar ve depresyon tahlili de içinden geçtiğimiz dünya krizini kavramakta (gerekli olmakla birlikte) kendi başına yeterli bir çerçeve değildir. Büyük depresyonların doğası, ancak bu krizlerin kapitalizmin tarihsel gerilemesiyle ilişkilendirilerek anlaşılabilir.

Bu konuyu bağlamadan önce iki noktaya değinmek istiyoruz. Birincisi, Mandel'in depresyonlardan (ya da durgunluk evrelerinden) çıkışın sadece ekonomik faktörler temelinde olamayacağı vurgusu bizce bütünüyle doğru olmakla birlikte, "dışsal" terminolojisi bir sorunu ele vermektedir. Doğrudur, bir açıdan bakıldığında savaş ya da devrim gibi olaylar, dar anlamda ekonomik alanın dışındadır, o nedenle esas olarak ekonomi alanında doğmuş olan depresyona "dışsal"dır. Ama depresyon, bütün çalışmalarımızda daima vurgulamış olduğumuz gibi,⁵⁴ patlak verdiği andan itibaren hiçbir anlamda salt ekonomik bir olay olarak kalmaz. Tam tersine, bu yazıda da tekrar tekrar belirttiğimiz gibi, toplumsal hayatın bütün alanlarına yayılır. Çünkü depresyon **büyük bir bütünsel krizin ifadesidir**. Tarihi bir dönüm noktasının, kapitalizmden komünizme geçişin sancılarının dile gelişidir. Bir yandan, tarihsel olarak sıkışmış burjuvazi bütünüyle irrasyonel görünen yollara bile başvuracaktır, bir yandan da kapitalizmin en özgül ürünü olan proletarya krize kendi sınıf çıkarlarına uygun bir çözüm aramaya itilecektir. Öyleyse, faşizm, savaş veya devrim veya hepsi birden, Mandel'in dediği gibi ekonomiye "dışsal" olabilir. Ama *Kapital*, Mandel'in de vurguladığı gibi, ekonomi politik değil, ekonomi politığın eleştirisidir. Marx'tan sonra "depresyon" adını alan büyük krizlerin yarattığı ortam hem faşizmi, hem emperyalizmi, hem de proletarya devrimini mantıksal olarak gündeme getirir. Ama depresyonun çözümü tam da bunlar aracılığıyla ya kapitalist sınıfın, ya da proletaryanın çözümü biçiminde ortaya çıkacaktır. Bu anlamda uzun dalganın depresyon evresinin çözümü de ekonomik değildir, ama "içsel"dir.

İkinci nokta buradan türüyor. Yukarıda "dışsal" kavramını tartışırken, "tarihsel olarak sıkışmış burjuvazinin bütünüyle irrasyonel görünen yollara bile başvuracağını" söyledik. 1930'lu yılların Büyük Depresyon'unu tartışan kaynaklar genellikle örnek olarak anglo-sakson ülkelerini, olmadı Fransa'yı örnek alırlar. ABD'de Hazine Bakanı Mellon'ın tam bir sosyal Darvencilik olan

54 Buna, krizler ve günümüzün dünya krizi üzerine çalışırken henüz depresyonlar konusunda bugünkü anlayışımıza ulaşmamış olduğumuz *Dünya Kapitalizminin Krizi* başlıklı derlemeye 1987'de yazdığımız "Önsöz"e damgasını vuran yaklaşım bile dâhildir. Bkz. Sungur Savran "Bunalım, Sermayenin Yeniden Yapılanması, Yeni-Liberalizm", Nail Satlıgan ve Sungur Savran (der.), *Dünya Kapitalizminin Krizi*, 2. Baskı, İstanbul: Belge Yayınları, 2009 (ilk basım: 1988).

yaklaşımından veya Keynes'ten veya Franklin D. Roosevelt'in New Deal'inden veya Fransa'nın altın bloku çözümünün çelişkilerinden söz ederler. Ama neredeyse hiçbiri Nazizmden, Hitler'in sultanı altında Alman burjuvazisinin seçtiği yoldan, Nazilerin ekonomi politikasından söz etmez! Böylece 1930'lu yılların en belirleyici gelişmesi ve ülkesi tahlilin dışında bırakılır. **Bu bir skandaldır ve buna son verilmelidir.** Büyük Depresyon ile faşizm ve Nazizm arasında var olan sıkı bağı ortadan kaldırır, Nazizm gibi dünya tarihsel bir olayı bir rastlantı derekesine indirir. Evet, örneğin Nazizm'in iktidara yükselişi ele alınırken, Büyük Depresyon'un yarattığı işsizlik vb. aracılığıyla siyasi gelişmelere nasıl etki yaptığından söz edilir. Ama Büyük Depresyon incelenirken ilişki gözlerden saklı kalır. Gerçekte aşağıda daha ayrıntılı olarak göreceğimiz gibi, Hitler ve Nazizm, ikinci sırada da Mussolini ve faşizm, 1930'lu yılların Büyük Depresyonu'nun en tipik, görünürde akıldışı, ama bir çöküş anında gayet mantıklı olgusudur. En tipik olguyu görmezlikten gelenler de elbette Büyük Depresyon'un gerçek anlamını kavrayamaz. Bu konuya hak ettiği yeri, depresyonun ve insanlığın geleceğini tartışacağımız 3. Bölüm'de ele alacağız.

Toplumsallaşma

Şimdi görevimiz Marx'ın *Kapital*'de kapitalist üretim tarzının tarihi çelişkisi olarak ortaya koyduğu meselenin günümüzdeki görünümü üzerinde konuşmak. Başka bir şekilde söylersek, üretici güçlerin toplumsallaşmasının kapitalist özel mülkiyet ile gerçekten somut olarak çelişkiye girip girmediğini anlamaya çalışmak. Marx'ın Birinci Cilt'in sonunda yer alan "Kapitalist Birikimin Tarihsel Eğilimi" bölümünde meseleyi nasıl ele aldığını yukarıda sözünü etmiş olduğumuz teorik incelemede ayrıntısıyla görmüştük.⁵⁵ Marx'ın gelişmiş kapitalizmde var olduğunu ileri sürdüğü toplumsallaşma adı altında ele alınabilecek bütün özelliklerin geçerli olduğu konusunda kolay kolay kuşku beslenemez. Mesele, bu gelişmelerin kapitalist özel mülkiyetle neden çeliştiğini anlayabilmek. Öyleyse, şimdi yapmamız gereken **günümüz kapitalizminin üretici güçlerde yaratmış olduğu özelliklerin neden kapitalist özel mülkiyetle çeliştiğini** ortaya koymak.

Bu konuya girerken hemen belirtelim: Burada yapacağımız tartışma konuya bir giriş niteliğini taşıyor. "Üretici güçlerin toplumsallaşması" tezi, Marksizmin en önemli tezlerinden biridir. Bu tezin (ya da yine isteyen "hipotez" de diyebilir) tarih içinde doğrulanmış olup olmadığının tespiti, ciddi ampirik araştırmaları gerektirir. Bizim politik ve teorik faaliyetlerimizin yoğunluğu ve çalışma tarzımız bu tür istatistik ve benzeri yöntemlere dayanan araştırmalar yapmaya müsait değil. Burada yapacağımız, genel gözlemlerden hareketle, yaygın olarak kabul görececek olguların gündeme getirilmesiyle Marx'ın tezinin nasıl doğrulanmakta olduğunu ortaya koyacak ilk köşe taşlarını yerleştirmek. Genç Marksistler bu görevi

⁵⁵ "Das Kapital: Komünizmin Kitabı".

daha dakik analiz araçlarıyla kuşkusuz ileri taşıyacaklardır. Bu tür çalışmalar sadece burada sözü edilen amaçla sınırlı bir önem taşımaz. Şayet yapılacak ciddi ampirik araştırmalar sağlam sonuçlarla çeşitli alanlarda “üretici güçlerin toplumsallaşması” yönünde ciddi gelişmeleri ortaya koyarsa, bunlar devrimden sonra, işçi sınıfının iktidarı ele almış olduğu aşamada, planlama faaliyetlerinin zeminini oluşturacak bilgilerin de elde edilmesi anlamına gelir.

Konuya girerken işin teorik yanında berrak olmalıyız ki, somut gelişmeleri buna göre değerlendirebilelim. Toplumsallaşmış üretici güçlerin kapitalist kabuğa sığmaması, bu tür üretici güçlerin doğaları gereği merkezi (elbette demokratik)⁵⁶ planlamayı gerekli kılmaları, çağırımları, davet etmeleri anlamına gelir. Bunun arka planında yatan düşünce de yalındır: Marx’ın kapitalist üretim tarzı hakkında ortaya koyduğu en çıplak gerçeklerden biri, kapitalizmin modern üretici güçlerin harekete geçirilmesinde **parçalanmış** bir karar sürecine yaslandığıdır. Bazı kamu sınırlamaları ve (aşağıda döneceğimiz) kısmi planlama deneyimleri dışında, her kapitalist (hatta her küçük burjuva da) özel mülkiyetindeki para sermayeyi veya maddi üretim araçlarını kendi uygun gördüğü şekilde, kendisine en büyük yararı (kapitalistler söz konusu olduğunda en yüksek kârı) getirecek olduğunu öngördüğü faaliyet dal(lar)ında kullanır. Ancak olaydan sonra (*ex post*), piyasada değer yasasının bütün inişleri çıkışları ile birlikte bu kararların ne ölçüde isabetli olduğu ortaya çıkar. Marx’ın “toplumsallaşma” tezi, en gelişkin haliyle modern üretici güçlerin bu yöntemlerle, yani piyasanın *ex post* düzenlemesiyle yönetilmeye uygun olmadığı, parçalanmış bir karar süreci yerine merkezi karar süreçlerinin bu üretici güçleri yönetmek için daha uygun olduğu sonucuna işaret eder.

Üretici güçlerin toplumsallaşmasını sadece emek sürecinde ortaya çıkan gelişmeler ile sınırlamak olanaklı değildir. Bunu belirtiyoruz, çünkü üretici güçler kavramının kendisi, Marx’ın kapitalist üretim tarzına ilişkin diyalektik analizinde çelişkinin insanın doğayla ilişkisi tarafında yatar. Dolayısıyla, üretici güçler hakkında ileri sürülen herhangi bir önermeyi de o alana sıkıştırma yönünde bir eğilimi olağan karşılamak gerekir. Oysa, “toplumsallaşma” kavramının kendisi doğrudan doğruya *Kapital*’in diyalektiğinin öteki kanadına, insanlar arası ilişkilere gönderir bizi. Doğru kavrayış şudur: Üretici güçlerin kapitalizmin en son geldiği aşamada içinde bulunduğu duruma, sermaye ilişkisinin ne türden etkisi olduysa bütün bunlar üretici güçlerin toplumsallaşmasının araştırılması bahsine girer. Çünkü mesele sadece üretici güçlere bakmak değil, bir çelişkiyi kavramaktır: üretici güçler ile kapitalizmin parçalanmış kaynak tahsisi düzeninin

56 Bazıları, liberal önyargılarla, “merkezi” denince bunu otomatikman “anti-demokratik” olarak kodluyor. Merkezi olanın birçok durumda ademi merkeziyetçi olandan daha demokratik olduğunu daha eski bir yazımızda göstermiştik. Bkz. “Devlet Mülkiyeti: Toplumsal Mülkiyete Giden Yol. ‘Yeni Bir Kamusal Alan’ın Tarifinin İmkânsızlığı”, *Devrimci Marksizm*, sayı 21-22, Kış 2015. Bu yazı, bu bölümde ifade edilecek başka fikirlerin de arka planını vermek bakımından yararlıdır.

çelişkisini. Demek ki, sermayenin aldığı yeni biçimlerin üretici güçler üzerinde ne tür etkilerde bulunduğu mutlaka bakmak gerekir.

Sermaye biçimi altında planlama

Argümanı yalınlaştırmış bulunuyoruz. Şimdi ampirik test açısından neye bakacağımızı daha iyi biliyoruz. Öyleyse ilerleyelim. Marx'ın üretici güçlerin toplumsallaşması tezinin ilk önemli ayağı bizce şu çarpıcı formülle verilmiştir: “emek araçlarının yalnızca birlikte kullanılabilen emek araçlarına dönüşümü”.⁵⁷ Üretici güçleri küçük toprak sahibi bir köylünün ya da küçük atölyesinde çalışan bir zanaatkârın üretim araçlarını kendi başına (çoğunlukla aile emeğiyle) kullanabildiği durumda devralan kapitalist üretim tarzı, dev makine ve otomasyon sistemleriyle her bir işçinin, hatta mühendisin makine sisteminin yarattığı bütünün parçası haline geldiği, kimsenin ürününün diğerinden ayrı olarak “işte bu benim emeğimin ürünü” diye gösterilemeyeceği bir durumu yaratmıştır. Marx artık bu tür üretim süreçlerinin kafa ve kol emeği harcayan bütün unsurlarının topunun “kolektif işçi” olarak anılması gerektiğini belirtir. Elbette bu üretim süreci hâlâ tekil sermayenin kontrolü altında yürütülmektedir. Ama daha bu aşamadan, yani emek sürecinin karakterinin değişmesi ile beraber, sermayenin kendisinin de ayrıntılı bir planlama sürecine başvurmak zorunda olduğu açıktır. Piyasadan farklı olarak işyerinde sermaye de planlama ile çalışır. Üretim sürecinin karmaşıklığı ve toplumsallaşma ne kadar artarsa tekil sermayenin planlama ihtiyacı da buna bağlı olarak artacaktır.

Ama burada daha yolun başındayız. Sadece tekil sermayenin üretim süreci ile ilişkisinin daha planlı hale gelmesinden söz ediyoruz. 19. yüzyılın son çeyreğinde ilk örnekleri görülmeye başlayan, 20. yüzyılın başında emperyalizm çağıyla birlikte sermayenin tipik temsilcisi haline gelen **hisse senetli şirket** (anonim şirket, İngilizcede çok sık kullanılan terimle *corporation*) ile birlikte üretici güçlerin toplumsallaşması süreci yeni bir aşamaya girer. Bunun nedeni, özellikle halka açık şirket biçimine geçişle, yani borsa şirketi halini aldığı anda, üretim sermayesinin önce tekil ülkenin, sonra uluslararasılaşma arttıkça bütün dünyanın para sermaye sahiplerinin tercihlerinin gittikçe sultası altına girmeleridir. Hissedar ve borsa tepkisi, şirketlerin her türlü yatırım ve üretim kararında büyük önem taşımaya başlar. Böylece kapitalistlerin kaynak tahsisi kararlarını kendi tercihlerine göre yaptıkları daha önceki durumdan çok daha dağılmış bir tercihler demetinin toplumsal kaynak tahsisini etkilediği bir duruma geçilmiş olur. Marx, bundan dolayı, ilk kez hisse senetli şirket için “kapitalist üretim tarzının kapitalizm içinde ilgası” nitelemesini yapar.

Marx hisse senetli şirketin üretici güçlerin toplumsallaşması üzerindeki

⁵⁷ *Kapital*, Cilt I, a.g.y., “Kapitalist Birikimin Tarihsel Eğilimi” bölümü, s. 729.

etkisini şöyle özetler:

...ister merkezileşme zora dayanan ilhak yoluyla gerçekleşsin,⁵⁸ (...) isterse oluşmuş ya da oluşmakta olan sermayelerin bir yığınının kaynaşması,⁵⁹ daha yumuşak bir yol olan hisse senetli şirketlerin kurulması yoluyla gerçekleşsin, bunların iktisadi etkisi değişmez. Sınai kuruluşların büyümüş olan boyutları, her yerde, çok sayıda kimsenin birlikte yapacakları işin daha kapsamlı bir düzen altına alınması için, yani, kendi başlarına ve geleneksel tarzda yürütülmekte olan üretim süreçlerinin, toplumsal olarak birleştirilmiş ve bilimsel olarak düzenlenmiş üretim süreçlerine giderek daha fazla dönüştürülmesi için hareket noktasını oluşturur.

Hisse senetli şirketler de henüz bizi tekil üretim sürecinden ayırmış değildir. Ama bu işletmeler yeterince büyüdüğü ölçüde gerek girdilerinin tedariki, gerekse ürünlerinin gerçekleştirileceği pazarlar bakımından, önce bölgesel ölçekte, sonra dünya çapında planlama yapma zorunluluğu doğar. Yani üretim sürecinin bütün unsurlarının ayrılmaz kenetlenmesi yanında ikinci bir faktör olarak **sermayenin yoğunlaşması ve merkezileşmesi sonucunda ölçek genişlemesi** işin içine girer. Bu, planlama ihtiyacını bambaşka bir düzeye taşır. Lenin, *Emperyalizm* kitabında bunu gayet ustalıkla ortaya koyar:

Bir büyük işletme devasa boyutlara ulaştığında ve büyük ölçekli verilerin tam tamına hesaplanmasının temelinde, on milyonlarca insanın bütün ihtiyacının üçte ikisini ya da dörtte üçünü karşılayacak ölçüde ilksel hammadelerin tedarikini plana göre düzenlediğinde; bu hammaddeler bazen birbirlerinden yüzlerce ya da binlerce mil uzaklıktaki en uygun üretim noktalarına en sistematik ve örgütlü tarzda ulaştırıldığında; tek bir merkez bu malzemeyi işlemenin değişik aşamalarını mamul malların sayısız çeşitlerinin imaline kadar yönettiğinde; bu ürünler on milyonlarca, yüz milyonlarca tüketiciye tek bir plan uyarınca dağıtıldığında (Amerikan petrol tröstünün Amerika ve Almanya’da petrol pazarlamasında olduğu gibi)—işte o zaman üretimin toplumsallaştığı gün gibi açıktır...⁶⁰

Başka bir alıntı:

Yoğunlaşma, bir ülkenin, hatta göreceğimiz gibi birkaç ülkenin ya da bütün dünyanın hammaddelerinin (örneğin demir cevheri yataklarının) yaklaşık bir hesaplamasının yapılmasını olanaklı kılacak bir noktaya ulaşmıştır. Bu tür hesaplamalar yapılmakla kalmıyor; bu kaynaklar dev tekelci birliklerin

58 Marx burada şirketlerin birbirini satın alarak yutmasından, yani “satın almalar”dan söz ediyor.

59 Burada ise “şirket evliliği” olarak anılan süreçten söz ediyor.

60 V.I.Lenin, *Collected Works*, Cilt 22, Moskova: Progress Publishers, 1977, s. 302-303,

eline geçmiştir. Pazarların yaklaşık hesaplaması da yapılıyor ve birlikler bu pazarları kendi aralarında anlaşmalar yoluyla “paylaşıyor”. Vasıflı işçiler tekel altına alınıyor, en iyi mühendisler istihdam ediliyor; ulaştırma araçları ele geçiriliyor—Amerika’da demiryolları, Avrupa ve Amerika’da denizcilik şirketleri. Emperyalist aşamasında kapitalizm üretimin en kapsamlı düzeyde toplumsallaştırılmasını sağlar; deyim yerindeyse, kapitalistleri, kendi isteklerine ve bilinçlerine rağmen, yeni tür bir toplumsal düzene, tam serbest rekabetten tam toplumsallaşma arasında bir geçiş düzenine sürükler.⁶¹

Buradan finans kapital kavramıyla dile getirilen, **sermayenin farklı dilim ve işlevlerinin bir bütünde birleşmesi** sürecine geçebiliriz. Bu, bir yandan finans sermayesi ile sanayi sermayesinin iç içe geçmesini, bir yandan da bizim, Lenin’den ilhamla, kavramı tekil ülkelerin özgüllüklerinden sıyrarak genelleştirmek amacıyla önerdiğimiz **bileşik sermaye** kavramıyla dile getirdiğimiz, “sadece imalat sanayiinin çeşitli dallarında değil, tarımdan turizme, perakendeden ihracata ekonominin bütün dallarında faaliyet gösteren çeşitli şirketleri bağrında toplayan”⁶² sermaye biçiminin tarih sahnesinde yükselmesini içerir. Bununla birlikte mesele daha da üst bir düzeye yükselir. En tipik örneklerini holdingler, *keiretsu*’lar (Japonya), *chaebol*’lar (Güney Kore) vb. türü şirketlerde bulan finans kapital ve onun genelleştirilmiş biçimi bileşik sermaye, aynı tekil sermaye grubunun, bütün faaliyetleri için ortak bir irade ile, **toplumsal kaynak tahsisini şirkete içselleştirmesi** anlamına gelir. Burada yine kapitalist özel mülkiyetin sınırları içindeyiz elbette. Kaynak tahsisi kararı özel ve parçalanmış bir karakter taşıyor. Ama artık kapitalist sadece kendi üretim dalı hakkında seçim yapmıyor. Tekil üretim dalının çok ötesine taşan (ve zaman zaman aynı grubun sahip olduğu bankanın gücüyle veya halka açılmanın yarattığı olanaklarla) bir sermaye büyüklüğü sayesinde toplumsal üretim dalları arasında kaynak tahsisi üzerinde çok daha geniş ölçekli, çok daha merkezi bir kontrol elde ediyor. Planlama hâlâ özeldir, ama ölçeği daha da büyümüştür.

“Çokuluslu şirket” denen sermaye kategorisinin, tipik sermaye türlerinden biri olarak tarih sahnesinde yükselmesi, üretici güçlerin toplumsallaşmasında da yeni bir sıçrama yaratır. Bunun temellerini *Kod Adı Küreselleşme* başlıklı kitabımızda şöyle anlatmıştık:

Dev sermaye birimlerinin dünyayı paylaşması olarak ifade edilen özellik, Lenin’in çağından bu yana yepyeni bir nitel sıçrama yapmıştır. Lenin, bu özelliği anlatmaya, dev şirketlerin (karteller, birlikler vb. oluşturarak) önce kendi iç pazarlarını bütünüyle fethettiğine işaret ederek girer. Sonra Marx’ı izleyerek kapitalizmin uzun zamandır bir dünya pazarı yaratmış olduğuna değinir ve

61 Aynı yerde, s. 205.

62 *Kod Adı Küreselleşme*, a.g.y., s. 60.

dev sermayelerin kendi iç pazarlarını fethetmenin yanı sıra dünya pazarına açıldıklarını belirtir. Tarihsel süreç elbette böyle yaşanmıştır. Ama kapitalizmin 20. yüzyıl boyunca yaşadığı evrim sonucunda ulaştığı noktada, salt bu evrim süreciyle yetinmeyiz. Dünya kapitalizminin bugün geldiği noktada, çokuluslu şirket olarak anılan dev sermaye birimleri için **dünya ekonomisi bir sonuç değil, başlangıç noktasıdır**. Başka biçimde ifade edilirse, temelde iç pazar için üretim yapan dev sermayeler, bir de kârlı gördükleri için dış pazarlara uzanıyor değildirler. Bugünün hakim sermaye dilimi, yani çokuluslular için sermayenin değerlendirme sürecinin bütün aşamaları dünya çapında planlanır ve yürütülür. Gerek emekgücünün, üretim araçlarının ve hammaddelelerin satın alınması, gerek üretimin düzenlenmesi, gerekse ürünlerin pazarlanması ve satışı açısından, bu sermaye birimleri için hareket alanı dünyanın bütünüdür. Sermaye ihracı temelinde ortaya çıkan çokuluslu şirket, bugün farklılaşmış ve sermayenin özgül bir dilimi haline gelmiştir. Daha iyi bir terimin yokluğunda, biz buna **mega kapital** adını veriyoruz.⁶³

Durum bu olunca artık kaynak tahsisi kararları sadece tekil ülke veya bölge sınırları içinde değil, dünya çapında verilir olmaya başlamıştır. Kararları veren, para sermayenin temini, girdilerin tedariki, üretim süreci ve gerçekleşme süreci konusundaki planlamayı hâlâ özel sermaye yapmaktadır, ama planlama şimdi daha da büyük ölçekte ve ulusları birbirine bağlar tarzda yapılmaktadır.

Bunları yine emek sürecindeki bir gelişmenin belirlediği yeni bir merhale izlemiştir. 1980’li yıllardan başlayarak, dijital teknolojinin gelişmesi ile birlikte, üretim sürecinin alt bölümleri parçalara bölünerek farklı coğrafyalara dağılmaya başlamıştır. Teorik yeterlilik meselesine hiç girmeden bu yeni durumun **“meta zincirleri”** olarak anıldığını hatırlatalım. Burada diyalektik bir gelişmeyle tekil üretim süreci parçalanırken ve bu sayede, üretim süreçleri dünya çapında bütünleşmiş olmaktadır. Böylece, sermayenin kaynak tahsisi ve üretim üzerindeki kontrolü daha da büyük bir atılım yapmıştır. Dev sermaye birimleri, her bir üretim aşamasının hangi ülkede hangi koşullar altında yapılacağı da dâhil olmak üzere, dünya çapında planlama faaliyeti sürdürmektedir. Ama kaynak tahsisi ve üretime ilişkin planlama hâlâ özeldir. Dev planlama birimleri bir piyasa denizinde, dünya pazarı denizinde adalar gibidir. Aslında bu benzetmeyi genişleterek toplumsallaşma sürecini şöyle de anlatabiliriz: Şirketler çok küçükken bu planlama birimleri Kardak/İmia türü, ada bile denemeyecek kayalıklardı dünya pazarı denizinde. Tekil sermayelerin ölçeği büyüdükçe ve çeşitli yeni mekanizma ve ilişkiler sayesinde üretim kaynakları üzerindeki kontrolleri arttıkça, kayalıklar adaya dönüşmüştür. Sonunda dev şirketlerin dünya ekonomisi üzerinde kontrolünün derecesi artık dünya pazarı denizinde kıtalar benzetmesiyle anlatılacak hale gelmiş bulunmaktadır.

63 Aynı yerde, s. 70-71.

Nihayet, bütün bunlara, sermayenin yoğunlaşması, merkezileşmesi ve tekelleşmesinin yukarıda özetlenen tarihi gelişmesinin her aşamasında, içinde bulunulan aşamanın etkilerini büyütecek olan bir tekelleşme biçimini, **kartelleşmeyi** katmamız gerekir. Kartelleşme, hem belirli bir ülkenin, artık gittikçe daha fazla bütün dünyanın belirli bir pazarının çok büyük bir bölümünün kontrolünü, üç ya da dört tekelin iradesine ve karşılıklı anlaşmasına/paylaşmasına tâbi kılarak kapitalizmin sınırları içinde planlamayı doruğuna çıkarır. En önemlisi, piyasanın disiplininden koparır, tekellerin güç dengelerine maruz bırakır.

Bütün bu tartışmayı şöyle bağlayabiliriz. Kapitalizm gittikçe daha büyük ölçekli birimler yaratarak üretici güçlerin karmaşık, bütünleşmiş, standardizasyonu gerektiren bir yumak haline gelmesine yol açar. **Artık her şey her şeye bağlıdır.** Dünya ekonomisinin bir yöresinde veya sektöründe verilen kararlar diğer bütün sektörlerle ve coğrafi alanlara etki yapar. Koşullar iyiyken, birikim canlı biçimde sürerken, sermayenin dev ölçekli planlama süreçleri gerekli bütün koşulları sağlayabilecek kapasiteye sahip görünür. Ama bir kez sermaye birikiminde ciddi bir tökezleme başlamasın, bu, orman yangını gibi bütün dünya ekonomisine yayılır. Dünya ekonomisinin içine girdiği bu sarsıntı, sadece tekil sermayeler ölçeğinde (“çokuluslu şirketler” yani mega sermaye birimleri ölçeğinde) değil, bütün dünya ekonomisi ölçeğinde planlama gerektirir. Aksi takdirde bir yanda ortadan kaldırılan bir sorun başka bir yanda başka bir biçim altında bütünü yeniden tehdit etmeye başlar. **Bütünsel karşılıklı bağımlılık, bütünsel planlamayı gerekli kılar.** Kapitalizmde krizler vakayı âdiyedendir. Kapitalist üretim tarzının ta başından bu yana tekrar ve tekrar yaşanmıştır. Ama bunları kontrol altına almak için geçmişte piyasa mekanizmaları yeterli idi. Şimdi ise üretici güçlerin devasa ölçekte toplumsallaşması dolayısıyla artık bütünsel krizler büyük depresyonlara dönüşmekte, depresyonlar ise ancak planlama yoluyla ortadan kaldırılabilmektedir. Bunun ne tür bir planlama olduğu, çözümün sınıfsal karakterine bağlıdır. Bazı çözümler devlet kapitalizmi karakterini taşıyacaktır. Bazıları faşizmin “çözüm”leridir. Bazıları ise proleter karakteri taşıyacak ve devlet iktidarının sınıf karakterinin değişmesini gerektirecektir. Şimdi somut olarak bu durumun hangi mekanizmalar aracılığıyla ortaya çıktığını görelim. Bunun için önce kredinin kapitalizmdeki yeri ve krizlerle ilişkisi üzerine birkaç söz söylememiz gerekiyor.

Kredi ve kriz

Kapitalizmin krizleri üzerinde yapılan tartışmalarda Marksistlerin burjuva iktisatçılarına karşı daima vurguladığı bir nokta, krizlerin sadece finans alanındaki çelişkilerden kaynaklanmadığı, sermayenin üretim alanındaki çelişkilerin esas sürükleyici güç olduğu olmuştur. Kendi içinde alındığında, bu son derecede sağlıklı bir uyarı, bir düzeltmedir. 2008 krizi gibi bir Büyük Depresyon'u

başlatan bir krizin bile burjuva iktisatçılarınca “küresel finansal kriz” olarak sunulması ve geniş kitlelerin belleğinde bu propaganda dolayısıyla hâlâ böyle yerleşmiş olması, Marksistlerin üretim alanının çelişkileri vurgusunun ne kadar yerinde olduğunu en iyi gösteren yakın dönem örneğidir. Elbette meselenin teorik yönü de doğrudan doğruya dünya ekonomisinin büyük krizlerinin kaynağında kâr oranının düşüş eğilimi (KODE) yasasının bulunduğu önermesi ile ilgilidir.⁶⁴ Kısacası, finans karşısında üretim alanının vurgulanması, görünüş biçimlerine saplanıp özdeki ilişkileri kaçırmamak açısından doğrudur.

Ne var ki, Marksist yöntem açısından özdeki ilişkilerin kendilerini ifade biçimi olan ve ekonominin bütün aktörlerinin ilişkileri somut olarak yaşadığı biçimleri oluşturan yüzey görünüşleri etkisiz ve önemsiz birer görüntüden ibaret değildir. Değer ve artık değer kendilerini ancak fiyat, kâr, rant, faiz gibi biçimler altında ifade eder. Bu yüzden her iki düzey de ayrı ayrı önemlidir. Bizim son dönem tartışmalarında edindiğimiz izlenim, birçok Marksistin, finansa karşı üretimi vurgularken, KODE kurucu kuvvetinin belirleyici etkisinin zeminine sığarak finans alanında ortaya çıkan altüst oluşları küçümsediği, finans alanındaki kriz olgularına neredeyse bir aldatmaca gibi yaklaştığı yönündedir. Bundan titiz biçimde kaçınılmalıyız. Finans alanındaki gelişmeler, Marx’ın kriz teorisinin bütünlüğü içinde vazgeçilmez bir önem taşır. Bu, depresyonların incelenmesi esnasında özel bir önem kazanır. Hatırlatalım ki, ilk iki Büyük Depresyon birer borsa çöküşü ile başlamıştır. 1974-75 yılındaki kriz ile başlayan son durgunluk evresi ise, tam tersine genelleşmiş bir finansal çöküş yaşamamış, bu yüzden bir depresyon biçimini almamıştır. Ne zaman ki, 2008’de genelleşmiş bir finansal çöküş yaşandı, son uzun dalganın durgunluk evresi de bir Büyük Depresyona dönüşmüştür. Salt bu bile bize finansın, bütün krizlerde olmasa bile büyük depresyonlarda kurucu bir rol oynadığını düşündürmek için yeterli malzeme olarak görülmelidir.

Burada finans konusuna bütünsel olarak yaklaşmak mümkün değil. Borsa sistemi ile finansmanın yarattığı hayali sermaye olgusuna, bunlara bağlı olarak gelişen yatırım fonlarına, finans dünyasında her zaman önemli bir rolü olmuş olan sigortacılık faaliyetlerine ve son yıllarda yaşanan türev finansal enstrümanların karmaşık dünyasına girmeden sadece kredi sistemi üzerinde duracağız. Bu ancak bir ilk yaklaşımdır, finans alanını daha iyi tanıyan genç Marksistlerin öteki dalları da kapsayacak biçimde finans sermayesinin krizde oynadığı rolü daha

64 Metindeki formülasyon özel bir dikkatle oluşturulmuştur. KODE yasası ancak dünya ölçeğindeki krizleri açıklayan bir yasa olarak ele alınmalıdır. Ayrıca dünya ekonomisi bile sadece büyük krizlerle (ve bunların özel bir biçimi olan depresyonlarla) değil, ikincil, geçici, daha az sarsıcı krizlerle de karşılaşır. Ne bunların, ne de tekil ulusal ekonomilerin krizlerinin ardında her seferinde kâr oranının düşüşünü aramak gerekir. Bu konunun daha etraflı bir metodolojik tartışması için Üçüncü Büyük Depresyon kitabımızın (a.g.y.) “Dünya Ekonomisi, Ulusal Ekonomi, Krizler” başlığını taşıyan 21. Bölümü’ne (s. 243-49) bakılabilir.

derinlemesine incelemesi gerekir. Biz banka ve kredi sistemi üzerinde duracağız. Bunu yaparken kredi sistemini diğer finans faaliyetlerinin tipik bir örneği olarak ele alacak, aralarındaki farklardan soyutlayacağız.

Sermaye toplam hareketi içinde farklı işlevsel biçimlere bürünür. Tipik bir üretim faaliyetinde, önce üretim araçları ve emekgücü satın almak için gerekli para sermaye biçimini, sonra satın alınan bu unsurların üretimde harekete geçirilmesiyle üretken sermaye biçimini, nihayet üretim sürecinden çıkan ve satılarak değer ve artık değer gerçekleşmesini bekleyen meta sermaye biçimini kazanır.⁶⁵ Genel olarak finans sermayesi, özel olarak banka sermayesi, Marx'ın kullandığı terimi kullanacak olursak faiz getiren sermaye, para sermaye işlevsel biçiminin, toplam toplumsal sermaye içinde yaratılan bir işbölümü sonucunda bazı tekil sermayelerin faaliyetinin esas alanı haline gelmesinin ürünüdür. Bankalar sermaye birikimi süreci içinde çok çeşitli nedenlerle derhal yatırılamayan ya da gelir olarak tüketilemeyen miktarları toplayarak bunları derhal kullanım bakımından ihtiyacı olan kapitalistlere (veya ikincil düzeyde tüketicilere) kredi olarak aktarırlar. Mevduata ödedikleri faiz ile ondan daima daha yüksek olan kredi karşılığında elde ettikleri faiz arasındaki fark onların banka kârının klasik ana kalemını oluşturur. Kısacası, her sermayenin faaliyetinin bir parçası olan bir işlev, bir sermaye fraksiyonunun münhasır işi haline gelmiştir.

Kredi sisteminin kapitalist üretim tarzının içinde salt teknik bir işbölümü açısından ele alınması yanlış olur. Bir kez serpilip geliştiğinde kredi sistemi kapitalizmde hayati etkiler yaratmaya başlar. *Kapital*'in Birinci Cilt'inde, yani kredinin soyutlama düzeyi dolayısıyla henüz tahlile sokulmasının yeri olmayan "genel olarak sermaye"nin tartışıldığı aşamada bile Marx, kendi soyutlama disiplini geçici olarak askıya alma pahasına krediyi şöyle tanımlar:

...kapitalist üretimle birlikte tamamıyla yeni bir güç oluşur; bu yeni güç, ilk zamanlarında, birikimin mütevazı bir yardımcısı olarak gizlice işin içine giren, toplumun yüzeyinde şu ya da bu büyüklükte kütleler halinde dağılmış bulunan paraları görünmeyen iplerle bireysel ya da ortaklık biçiminde birleşmiş kapitalistlerin ellerine çeken, fakat çok geçmeden rekabet savaşının yeni ve korkunç bir silahı haline gelen ve sonunda sermayelerin merkezileşmesini sağlayan muazzam bir toplumsal mekanizmaya dönüşen kredi sistemidir.⁶⁶

Daha buradan Marx'ın kredi sistemine ne kadar büyük önem attığı ortaya çıkıyor. Buradaki vurgu esas olarak, yukarıda incelediğimiz, üretici güçlerin gittikçe daha büyük sermaye birimlerinde toplanmasının toplumsal biçimi olan

65 Bu işlevsel biçimler ve bunların her birinin dolaşım içindeki karakteristik devresi, *Kapital*'in İkinci Cilt'inin ilk dört bölümünde ayrıntısıyla incelenir. Buna karşılık faiz getiren sermaye Üçüncü Cilt'in konusudur.

66 *Kapital*, cilt I, a.g.y., s. 605.

sermayenin merkezileşmesini öne çıkarıyor. 20. yüzyılın başında, Hilferding ve Lenin'in "finans kapital" tahlili, doğrudan doğruya kredinin sermayenin merkezileşmesi ve tekelleşmesi sürecinde oynadığı bu belirleyici rolü üzerinde yükselir.⁶⁷

Ne var ki, kredinin toplumsallaşma eğilimine katkısı bundan ibaret değildir. Marx, banka sermayesi ve kredi sistemini esas incelediği Üçüncü Cilt'te kredinin sadece sermaye birimlerinin merkezileşmesi yoluyla değil, dolaysız biçimde de toplumsallaşma sürecine katkıda bulunduğunu vurgular. Kredi varoluş tarzı nedeniyle "sınıfın ortak sermayesi" karakterini kazanır.

Sanayi sermayesi, sadece, farklı alanlar arasındaki harekette ve rekabette, **sınıfın özünde ortak olan sermayesi** olarak görünürken, ödünç verilen sermaye burada, sermayenin arz ve talebinde, gerçekten ve kesin bir şekilde böyle bir sermaye olarak görünür. Diğer yandan, para-sermaye, para piyasasında, gerçekten de, ortak bir öge olarak, özel kullanıma biçiminden bağımsız bir şekilde ve her bir alanın üretim gerekleri doğrultusunda, farklı alanlar arasında, kapitalist sınıfın üyeleri arasında bölündüğü bir şekilde bulunur. Ayrıca, büyük sanayinin gelişmesiyle birlikte, para-sermaye, piyasada görüldüğü kadarıyla, giderek, tek bir kapitalist tarafından, piyasada bulunan sermayenin şu ya da bu parçasının sahibi tarafından temsil edilmek yerine, yoğunlaşmış, örgütlenmiş bir kütle olarak ortaya çıkar ve bu kütle, gerçek üretimden tümüyle farklı bir şekilde, toplumsal sermayeyi temsil eden bankacıların denetiminde olur.⁶⁸

Banka sisteminin önemi, kaynak tahsisi sürecinde üretim kararlarının giderek tekil kapitalistlerin elinden çıkarak, oynak, esnek, bütünsel bir kaynak tahsisi mekanizması olarak kredi sisteminin eline geçmesinde cisimleşir. Kredi, bu anlamda kapitalist sınıfın bütününe ortak sermayesine benzetilir. Marx, daha da ileri giderek kredi sisteminin toplumsallığını vurgular, krediyi sosyalizme geçişin bir biçimi olarak ele alır.

Kredi ve banka sistemi, toplumun tüm kullanılabilir ve hatta potansiyel, henüz aktif olarak kullanılmayan sermayesini sınai ve ticari kapitalistlerin emrine sunar ve böylece, bu sermayeyi ödünç veren de onu kullanan da, onun sahibi ya da üreticisi olmaz. Böylece sermayenin özel karakterini ortadan kaldırır ve böylece, özünde, ama yalnızca özünde, sermayenin kendisinin ortadan kaldırılmasını barındırır. Bankacılık aracılığıyla, özel bir iş olarak, toplumsal bir işlev olarak sermaye dağıtımı, bireysel kapitalistlerin ve tefecilerin elinden alınmıştır. Ama böylece, banka ve kredi, aynı zamanda, kapitalist üretimi kendi sınırlarının

67 Bkz. Özgür Öztürk, "100. Yılında *Das Finanzkapital*", *Devrimci Marksizm*, sayı 12, Kış 2011, özellikle s. 136-39.

68 *Kapital*, cilt III, çev. Mehmet Selik ve Erkin Özalp, İstanbul: Yordam Kitap, 2015, s. 369-70. Vurgu aslında.

ötesine sürüklemenin en güçlü aracı ve bunalımların ve dolandırıcılığın en etkili araçlarından biri olur. (...)

Son olarak, hiç kuşku yok ki, kredi sistemi, kapitalist üretim tarzından birleşik emeğin üretim tarzına geçiş sırasında güçlü bir kaldıraç olarak iş görecektir; ne var ki, bunu, sadece, üretim tarzının kendisindeki başka büyük organik devrimlerle bağlantılı bir öge olarak yapacaktır.⁶⁹

Şimdi, bu derecede büyük bir rol atfedilen kredi sistemi ya da daha genel olarak finans sistemi krize girdiğinde, hele hele bu kriz ekonominin bütününde, hatta toplumun tamamında devasa bir krize, bir Büyük Depresyona yol açıyorsa, bunu, finans sadece görünüştür, asıl ardına bakmak gerekir mantığıyla geçiştirmek doğru olmaz. Bu sezgiyi Marx'ın kredinin krizler içindeki yerine ilişkin gözlemleri ile birleştirdiğimizde depresyonların daha iyi kavranmasını sağlayacak ipuçlarına erişmemiz kolaylaşacaktır.

Marx krizlerin oluşumuna ilişkin incelemelerinde “aşırı kredi” olgusuna büyük önem atfeder. Kredi sisteminin bir özelliği vardır: Bankaların kredi yaratımı, reel ekonomide belirli bir dönem boyunca kullanılmayan, tasarruf edilen para miktarıyla sınırlı olmak zorunda değildir. Kapitalizmin finans sistemi bin türlü mekanizma ile kendini esnek tarzda genişletme kapasitesine sahiptir. Bu esnek genişleme kapasitesi, kredinin kriz oluşumunda ve kontrolünde çok önemli bir rol üstlenmesi sonucunu doğurur. Kâr oranının düşüş eğilimi (KODE) çeşitli koşulların bir araya gelmesi sonucunda güncellik kazandığında, yani eğilim somut bir gerçekliğe dönüşme belirtileri gösterdiğinde, sermayenin yatırım eğilimi yavaşlar, bunun yığılımlı etkisi ile tüketim de dâhil toplam talep gerilemeye başlar, ekonomi, yatırım ve büyümenin düştüğü, işsizliğin yükseldiği, üretim kapasitesi kullanım oranının gerilediği bir kriz durumuna yönelir. İşte bu aşamada kredi sistemi krizin önünde bir karşı eğilim olarak yükselir. Kredi sisteminin genişleme esnekliği sayesinde sermayenin ve tüketicilerin borçlanması yoluyla talep yeniden artmaya başlar. Şayet devlet para ve maliye politikalarıyla buna destek olursa ekonomiye basbayağı bir canlılık gelir. Kriz gündemden çıkar, yatırım ve büyüme yükselir, işsizlikte düşüş, kapasite kullanımında yükselme görülür. Ama bu ebediyen devam edemez. Çünkü her kredi, gelecekte üretilecek artık değerden bir gelir payı karşılığında ileri sürülür. Oysa temelde var olan ve aşırı birikim krizini başta gündeme getirmiş olan kâr oranı düşüşü, taleple değil üretimin çelişkilerinin, yani son tahlilde sermayenin organik bileşiminin yükselişinin sonucu olduğundan, kriz ortadan kaldırılmış olmaz, sadece ertelenmiş ve gözlerden uzak tutulmuş olur. İşte Marx bu duruma “aşırı kredi” adını verir.

Finans sermayesinin esnek gelişme kapasitesinin bir başka veçhesi ise, finansal genişlemenin kendi doğurduğu dinamik içinde spekülative balonların kapitalist

69 Aynı yerde, s. 605-606.

finansın asli bir özelliği olmasıdır. Dolayısıyla, kriz önleme mekanizması olarak “aşırı kredi” olgusu, yarattığı kamçılama ile bir spekülasyon balonunun oluşmasına da yol açabilir. Bu durumda, “aşırı kredi”nin etkisi katlanacak, spekülasyon balonunun yarattığı servet etkisi tüketimi ve dolayısıyla yatırımı kamçılararak ekonomide bir aşırı ısınmaya yol açacaktır. Ama bütün spekülasyon balonları bir gün patlar. İşte bu olduğunda finansın oynadığı rol, basit bir kriz yerine çok daha derin bir krizin patlak vermesidir. Bu anlamda, “aşırı kredi” hem krizleri erteler, ama hem de etkilerinin dev boyutlara erişmesi yönünde bir etki yaratır.

Demek ki, üretici güçlerin toplumsallaşmasının kaynak tahsisi alanındaki bir yansıması olarak kredi sistemi ne kadar gelişkinse, daha doğrusu bizim temsilci biçim olarak aldığımız kredi sisteminin de içinde yer aldığı finans sistemi ne kadar gelişkin ve karmaşıksa, krizin depresyona dönmesi o kadar daha büyük olasılıktır. İleri düzeyde toplumsallaşmış kapitalist ekonomilerin krizlerinin depresyona dönüşmesini açıklayan faktörlerden biri de budur.

Ne var ki, bir kez gerçeğin saati çaldığında, bir kez ekonomi kriz gerçeğiyle artık ertelenemeyecek biçimde yüzleştğinde yaşanacaklar da kapitalist üretim tarzında toplumsallaşmanın ne derecede ileri gitmiş olduğu ile bağlantılıdır. Bu önerme, içinden geçmekte olduğumuz Üçüncü Büyük Depresyon’un derinliğini açıklamak bakımından büyük önem taşıyor. Bu depresyon, her şeyin her şeye bağlı olduğu önermesinin tarihte ilk kez böylesine bir etki yaptığı ortamı oluşturmuştur. Burjuva finans teorisinin kendisi, 2008’de yaşanan krizin derinliğini artan ölçüde “sistem riski” adı verilen bir faktöre bağlamaktadır. Şimdi bunu somutluğu içinde görelim.

Sistem riski⁷⁰

Bankacılıkta yaygın olarak uygulanan bir risk değerlendirme tekniği, risk türlerini tanımlayarak her biriyle başa çıkmak için hazırlık yapmayı kolaylaştırmaktır. Kredi riski (alacaklının borcunu ödememesi veya batması), piyasa riski (faiz oranının, döviz kurunun, emtia fiyatlarının değişikliklere maruz kalması), operasyon riski (banka içinde beşeri nedenlerden, bilgisayar sistemlerinden ya da genel süreçlerden kaynaklanan riskler), likidite riski (bankanın bir panik anında ödeyemezliğe düşmesi), işletme riski (yanlış stratejiden kaynaklanan zarar) vb. arasında bir de sistem riski vardır. Bunun geleneksel anlamı, belirli anlarda ekonomide ya da toplumda ortaya çıkabilecek büyük sarsıntıların bankayı risk altına sokarak zarar vermesidir. Devrim, savaş,

70 Türkçe, isim tamlamalarını sever. Başka dillerin (daha doğrusu Batı dillerinin) sıfat kullanımıyla ifade ettiği birçok terim bizde isim tamlaması halini alır. Buna bir de İngilizce’deki “systemic” kelimesinin Türkçe’ye “sistemik” olarak aktarılmasının kaçınılmaz olarak yaratacağı yabancılaşma etkisini de eklerseniz, İngilizce’de kullanılan “systemic risk” teriminin Türkçe’ye “sistemik risk” değil, “sistem riski” olarak çevrilmesinin daha doğru olduğu sonucuna ulaşmak mümkündür.

büyük ekonomik krizler vb. olaylar, bankaların bütünüyle iradesi dışında ekonominin bütününe, dolayısıyla bankacılık sistemine ağır zarar vererek bir sistem riski oluşturur. 1990'lı yıllardan itibaren finansal sistemin kendi içindeki bütünsel riskler sistem riskine gittikçe daha fazla konu olmuştur. 2008 finansal çöküşünden bu yana ise bankacılık ve finans literatüründe sistem riski çok daha spesifik ve çok daha finans sistemine içkin bir anlamda ön plana çıkmış bulunuyor. Bu bağlamda ele alınan tek tek bankaların değil bir bütün olarak bankacılık ya da finans piyasasının karşılıklı bağımlılığından doğan risktir. Tek bir bankanın (2008 örneğinde Lehman Brothers) çöküşünün bir domino etkisi ya da bulaşma etkisi ile ardı ardına bütün bankaları ve finans kurumlarını çökertmesidir.⁷¹ İki finans teorisyeninin ifadesiyle “[B]ankacılıkta sistem riski, tek bir ülkede, bir dizi ülkede ya da dünya çapında, banka iflasları arasında yüksek bir korelasyon ve kümeleşme olduğunda ifadesini bulur.”⁷²

Sistem riskine artan ilginin sonucu olarak ünlü London School of Economics (LSE) 2013'te LSE Systemic Risk Centre'ı (LSE Sistem Riski Merkezi) kurmuştur. Merkez, varlık nedenini, “2007-2008 krizinin politika düzenleyicilerin ve finansçıların bir sistem krizi için yeterince hazırlıklı olmadığını ortaya koyduğu” gerekçesine dayandırmaktadır. Amacı, “bir sonraki finansal krizi tetikleyecek riskleri araştırmak ve politika düzenleyicilerin ve finans kuruluşlarının daha hazırlıklı olmasını sağlamaktır.”⁷³

Sistem riski üzerindeki bu yoğunlaşma, makroekonomik politika alanında da önemli bir etki yaratmıştır. Alanın bazı uzmanlarının ifadesiyle, “2008 finansal krizinin ertesinde finans sisteminin istikrarını tek tek bileşenleri üzerinde durarak değil bir bütün olarak ele alan kapsayıcı bir çerçeve olarak makro-ihtiyati politika konusuna hızla artan bir ilgi mevcuttur.”⁷⁴ Yani, ekonomi politikası (özel olarak da merkez bankaları), tam da sistem riski dolayısıyla, tek tek bankaların değil bütün banka sisteminin istikrarını gözetten bir **makro-ihtiyati** politika izlemektedir.

Öte yandan, son dönemde yeni bir gelişme, sistem riski konusuna atfedilen önemin banka stres testleri alanını da etkisi altına almış olmasıdır. Bankaların kriz koşullarına ne ölçüde hazırlıklı olduğunu, kriz patlak verdiğinde ne derecede dayanıklı olabileceğini ölçmek için son on yıllarda geliştirilen banka stres testleri başlangıçta “mikro ihtiyati” bir karakter taşımaktaydı ve tekil bankaların “dışsal şoklar” a potansiyel direncini ölçmeyi hedefliyordu. Oysa şimdi yeni nesil stres

71 Nellie Liang et al. “A Framework to Monitor Systemic Risk”, Sistem Riski Konferansına sunulan tebliğ, 27-28 Eylül 2012, İstanbul.

72 George G.Kaufman ve Kenneth E. Scott, “What Is Systemic Risk and Do Bank Regulators Retard or Contribute to It?”, *The Independent Review*, cilt VII, No. 3, Kış 2003.

73 <http://www.systemicrisk.ac.uk/about-centre>.

74 Xiaoyong Wu et al., “Macroprudential Policy: What Instruments and How to Use Them?

Lessons from Country Experiences”, Sistem Riski Konferansına sunulan tebliğ, 27-28 Eylül 2012, İstanbul.

testlerinin “makro ihtiyatı” karakter taşıması ve finans sistemini oluşturan bütün kurumların etkileşiminden doğacak “içsel şok”a karşı potansiyel direncin derecesini ölçmesi hedeflenmektedir.⁷⁵

Sistem riskinin tam olarak ne anlama geldiğinin anlaşılması ilk başta kolay değildir. Temeldeki teorik fikir basittir. Finans piyasalarında işlem gören varlıkların fiyatları kendi başına alınabilecek, bağımsız birer değişken değildir. Varlık fiyatları karşılıklı bir bağımlılık içindedir. Dolayısıyla, fiyatları arasında da bir korelasyon mevcuttur. Öyleyse, ciddi düşüşler de birlikte, kümeleşme içinde olacaktır.⁷⁶

Esas fikir bu olmakla birlikte iş daha somutu anlamaya geldiğinde, alanın literatürü dahi bir ölçüde belirsiz ifadelerle, hep aynı terimlerin kullanıldığı, ama bazen totolojik önermelerle tanımlar bu risk türünü. Joseph Stiglitz sistem riskini anlatmak için yararlı bir örnekle elektrik şebekesi benzetmesini kullanmıştır. Elektrik şebekesi bir yandan bir ülkenin, hatta bir kıtanın en ücra köşelerine elektrik verilmesini olanaklı kılarken, bir yandan da herkesin ve her kurumun aynı şebekeye bağımlı olması dolayısıyla herhangi bir felaketi de her tarafa birden taşıma potansiyeline sahiptir.⁷⁷

Biz de başka bir örnek önerelim. Bilgi işlem alanından, bütün dünyayı bir aşamada çok meşgul eden bir örneği hatırlamak anlamlı olabilir. Y2K problemi olarak bilinen problem, bazı bilgisayar sistemlerinde, özellikle de yazılımları erken dönemde düzenlenmiş sistemlerde tarihin kısaltılmış olarak (1998 yerine 98) ya da başka biçimlerde kaydedilmiş olmasından dolayı 2000 tarihi ilk kez geldiğinde bilgisayar sisteminin 00’ı 2000 yerine 1900 olarak algılayabileceği ya da hiç algılayamayabileceği türünden (burada girilmesi gerekmeyen) bir dizi sorun yüzünden her yerde büyük sorunlara yol açabileceği konusunda yayılan endişeydi. Sorunun çözülmesi için ABD’de yasalar kabul edildi, Birleşmiş Milletler’de özel amaçlı toplantılar yapıldı. Sonunda takvimler 1 Ocak 2000’i gösterdiğinde büyük bir sorun yaşanmadı. Ama öncesinde yapılan tartışmalar bazı şeyleri belirgin biçimde gösteriyordu. Birincisi, sistem tartışmasız olarak uluslararası idi, hiçbir biçimde tekil ülke sınırları içinde kalması mümkün değildi. İkincisi, bilgisayar sistemlerine en az sahip, en geri ülkeler bile bu problemden etkilenecekti, çünkü bazı bakımlardan (finans, enerji, altyapı, sağlık, askeri, uydular vb.) onlar da bilgisayarlaşmış sistemlerle dünyanın geri kalanına bağlanmışlardı. Üçüncüsü, mesele sadece bilgisayarlar değil, bilgisayar metodolojisini içselleştiren birçok

75 Ron Anderson et al., “Macroprudential Stress Tests”, <https://voxeu.org/article/macroprudential-stress-tests>.

76 Robert Engle, *Anticipating Correlations. A New Paradigm for Risk Management*, Princeton: Princeton University Press, 2009, s. 1, 123, 127-28.

77 Aktaran Marcus Miller/Lei Zhang, “Whither Capitalism? Financial Externalities and Crisis”, Franklin Allen et al. (der.), *The Global Macro Economy and Finance*, New York: Palgrave Mac-Millan, 2012, s. 143.

başka cihazın da aynı probleme açık olmasıydı. Yani sistem bir yerde sarsılırsa mutlaka her yerde sarsılacaktı. İşte şimdi finans alanında konuşulmakta olan sistem riski tam tamına böyle bir risktir.

Sistem riskinin neden bugün geçmişe göre daha yüksek olduğunu sorduğumuzda tarihi pek sevmeyen finans literatürünün içinden çıkartabildiğimiz faktörler olarak şunları saptayabiliyoruz: bütün **finans kurumlarının birbirine bağımlılığı**, sistemin son derecede **karmaşık bir yapıya** sahip olması, tekil **kurumların büyüklüğü**, nihayet İngilizce literatürde “sovereign risk” olarak anılan devletin taşıdığı riskler, esas olarak da **kamu borcundan kaynaklanan risk**. Ve, sistem riskinin doğası gereği, bütün bunların karşılıklı etkileşimi.⁷⁸

Karşılıklı bağımlılık, sistemin içindeki her bir bileşenin ayrılmaz biçimde ötekilerine bağlı olduğunu, ötekilerdeki herhangi bir ciddi değişikliğin mutlaka o bileşeni de etkileyeceğini gösteren bir durumdur. Bir banka krize düştüğünde çıkış yolu elindeki teminatları ve diğer varlıkları borçlarının tasfiyesi için kullanmasıdır. Bütün risk hesapları, bunların bankayı krizden kurtarmasına göre yapılır. Ama bir banka krize girdiğinde öteki bankalar da krize giriyorsa onlar da varlıklarını satışa çıkaracağından varlıkların her biri şimdi değerce çok daha düşük hale gelecek, hatta “çöp” derekesine bile inebilecektir. Dolayısıyla, kendi kendini besleyen bütünsel bir süreç içinde aşağıya doğru bir iflas yarışı başlar.

Karmaşıklık hem yapının bütünselleşmesinden, hiçbir bileşenin birbirinden bağımsız olmamasından gelir, hem de özellikle son dönemde “türev” denen ürünler dolayısıyla finans piyasalarının bazen belirli bir yaşı geçmiş bankacıların ya da aracı kurum yöneticilerinin dahi anlayamadığı bir ortam haline gelmiş olmasından kaynaklanır. 2008 krizini tetikleyen standart-altı mortgage krizinin ardından mortgage sözleşmelerinin bir de çeşitli paketler halinde türev piyasalarına çıkarılmış olduğu anlaşıldı. Elbette tek bir yoksul siyahi Amerikalının dar aile bütçesi üzerine bu kadar çok borsa kumarbazı bahse girecek olursa kriz katlanacaktır!⁷⁹

Büyüklik çok önemlidir. Uluslararası finans piyasalarında az sayıdaki aktör (bankalar, yatırım bankaları, sigorta şirketleri, yatırım fonları) bütün dünyanın parasına hâkimdir. Bunların birinin çöküşü, sistemin bütünleşmesi dolayısıyla onunla yakın ilişki içinde olan ötekilerin de onun batmasından ağır zarara uğraması ve sarsıntıya girmesi anlamına gelir. Batan kurum ne kadar büyükse hasar da

78 M. Getmansky et al. “Sovereign, Bank, and Insurance Credit Spreads: Connectedness and System Networks”, Sistem Riski Konferansına sunulan tebliğ, 27-28 Eylül 2012, İstanbul.

79 Standart-altı (subprime) mortgage krizi, 2000’li yıllarda bankaların birbiriyle yarış içinde en yoksul aileleri bile mortgage vererek ev sahibi olmaları için teşvik etmesi sonucunda dev bir gayrimenkul balonunun şişmesine bağlı olarak gelişti. 2007 yazında ABD’de, ardından birçok başka ülkede (Britanya, İrlanda, İspanya vb.) balon patladığında konut fiyatları hızla düşmeye başlayınca bu yoksul aileler mortgage faizlerini ödeyememeye başladı. Onların iflası kartopu etkisiyle bankaların iflası haline geldi.

elbette o kadar ağır olacaktır. Üstelik, batan kurumun hemen ardından domino ya da bulaşma etkisiyle bir başkası, sonra bir başkası gelirse, hasar katlanacaktır. Wall Street yatırım bankaları arasında dördüncü sırada olan Lehman Brothers'ın iflasa terk edilmesi sonrasında yaşananlardan çıkarılan ders, SIFI kavramının oluşturulması olmuştur: “systemically important financial institutions” (sistem açısından önemli finans kuruluşlar). Bunların batmasına izin verilmemesi gerektiği sessiz bir mutabakat konusudur.⁸⁰ Halk diline de geçen “too big to fail” (batmaya terk etmek için fazla büyük) deyimi de aynı fikrin dürüst ifadesidir.⁸¹

Devlet riski diye adlandırabileceğimiz risk de elbette belirleyici niteliktedir. 2008 finansal çöküşünden sonra banka sistemini ayakta tutabilmek için devletlerin yaptığı dev harcamalar, sonunda, özel finans krizini devletlerin mali krizine dönüştürmüştür. O aşamada henüz yalnızca zayıf halkalarda krize dönüşmüştür bu (Yunanistan en çarpıcı örnektir). Şimdi bütün dünya devletleri boynuna kadar borca batmışken, bir “sistem riski” daha gerçekleşirse, sonucun ne olacağı hayal bile edilemez.

Sistem riski konusundaki bu tartışmanın bizim konumuz açısından ne anlama geldiği ortadadır. Finans alanında sistem riski, bizim üretici güçler düzeyinde her şeyin her şeye bağlı olduğu, dünya kapitalizminin tam bir karşılıklı bağımlılık içinde olduğu yolunda söylediklerimizin finans alanına tercüme edilmesinden başka bir şey değildir. Yanlış anlaşılmasın: Finans bir üretici güç değildir, bütünüyle kapitalist toplumun damgasını taşıyan bir toplumsal ilişkidir. Ama kapitalist gelişmede finansın taşıdığı önemi Marx'a dayanarak anlattık: Kapitalist sınıfın ortak sermayesi karakteriyle üretim araçları ve emeğin dağılımı, yani farklı üretim dallarına tahsisi açısından devasa önemi olan bir alandır finans. Aynı zamanda, krizlerin de en ağır biçimlerini almasının halkası olduğunu ortaya koyduk. Kapitalist ekonomi üretim alanında doğan kriz dinamiklerini aşırı kredi mekanizmalarıyla geçici olarak hafiflettikten sonra, doğan ağır borçluluk nedeniyle finansal çöküşün de çok daha derin olduğunu gördük. Ama içinden geçtiğimiz büyük depresyonu başlatan finansal çöküş kendinden öncekilerden çok daha bütünsel ve “sistemik” olmuştur. Bu yazının başlarında Adam Tooze'dan bir alıntı yapmış, teorik olarak herhangi bir açıklamaya başvurmamış halde çok önemli bir noktaya değindiğini belirtmiştik. 1929 ile 2008'i karşılaştırırken, tarihte, “bu tür bir senkronizasyon anı, dünyanın büyük bankalarından bu kadar çoğunun eşzamanlı olarak çökme tehlikesiyle karşı karşıya kaldığı bir an” olmadığını söylüyordu.⁸² Evet, çünkü finans sistemi tarihte hiç bu kadar

80 Tooze bunların ulusal bazı tikellikler dışında dünya çapında yaklaşık yüz civarında finans kurumundan ibaret olduğunu hesaplıyor. Tooze, a.g.y., s. 24.

81 Franklin Allen/Elena Carletti, “Systemic Risk and Macroprudential Regulation”, *The Global Macro Economy and Finance*, a.g.y. içinde , s. 196.

82 Bkz. dipnotu 7.

“toplumsallaşma” yaşamamıştı, hiçbir zaman bu kadar karşılıklı bağımlılık içinde değildi, hiçbir zaman bu kadar uluslararası olmamıştı. Bu yüzden, 2008, kendisinden önce tarihte yaşanmış en büyük finans çöküşü olan 1929’dan da daha büyük ölçekli bir çöküştü.

Şöyle bağlayalım: Sistem riski ve onun sonucu olan 2008 çöküşünün devasa boyutu, genel olarak kapitalizmin insanlığın üretici güçlerine kazandırdığı toplumsallaşmanın finans alanındaki izdüşümüdür; kapitalizmin krizlerinde çok büyük bir rolü olan finans böylece toplumun kaynakları üzerinde özel mülk edinme sisteminin yarattığı tahribatı somut olarak ortaya koymaktadır.

3. Üçüncü Büyük Depresyon’un geleceği: Ya sosyalizm ya barbarlık

Bu yazının ana fikri şudur: Kapitalizmin tarihsel gerilemesinin ve can çekişmesinin dönemsel (periyodik) karakteri çerçevesinde, Üçüncü Büyük Depresyon bu sürecin yeniden güncelleşmesi olarak anlaşılmalıdır. Başka bir şekilde ifade edecek olursak, kapitalist üretim tarzının kendi geliştirmiş olduğu üretici güçlerin önünde bir engel olarak yükselmesi daimi bir durgunluğa yol açmamıştır, döngüsel bir hareket halinde büyük depresyonlar biçiminde ortaya çıkmıştır, Üçüncü Büyük Depresyon da bunun yeni bir örneğidir.

Şayet bu fikir doğru ise, gelecek çok ağır tehditlerle dolu demektir. Bu yazının değişik bölümlerinde faşizm tehlikesinden söz ettik. Bu, genel bir anlamda “kriz var, dolayısıyla kapitalistler baskıya başvurur” gibi yuvarlak ve Marksizmle en ufak bir akrabalığı olmayan, ayrıca faşizmi ayağa düşüren bir şey değildir. Faşizm de Büyük Depresyon’u doğuran koşulların ürünüdür. Şimdi kısaca bunun mantığını ele alalım.⁸³

Büyük Depresyonlar kapitalist üretim tarzının kendi yarattığı devasa üretici güçlerle başa çıkamadığının itirafı gibidir. Kapitalizm uluslararası bir sistemin altyapısını hazırlamış, ama kendisi bu sistemi yönetemez hale düşmüştür. Büyük Depresyon ile birlikte bazı tekil ülkelerin burjuvazileri, artık hep birlikte bu krizden kurtulma umudunu yitirir. Kendi dar çıkarlarını savunmayı genel olarak kapitalist sistemin çıkarlarının üzerine yükseltir. “Dünya kurtulamıyor, ben kendimi kurtarayım” mantığını politikasının temeli olarak alır. Bunun sonucu “kendi kendine yeterlilik” anlamına gelen “otarşi” politikasıdır. Otarşi, gerektiğinde dünya pazarının parçalanması için aktif olarak çalışmaktır. Gerçekleşmesinin önkoşulu, o ülkenin burjuvazisinin işçi sınıfını, bütün örgütlerini ortadan kaldıracak ölçüde büyük bir yenilgiye uğratmasıdır. Bu, faşizmdir.

83 Bu mantığı *Devrimci Marksizm*’in iki önceki sayısı olan 34. sayıda klasik faşizmi (yani esas olarak Nazizmi ve İtalyan faşizmini) incelerken ortaya koymuştuk. Daha ayrıntılı bir analiz için o yazıya bakılabilir. “21. Yüzyılda Faşizm: Barbarlığın Geri Dönüşü. (1) Klasik faşizm”, *Devrimci Marksizm*, sayı 34, İlkbahar 2018.

Ama kapitalizmin emperyalizm çağında üretici güçleri getirdiği yerde, hiçbir ekonomi kendi başına kendine yetemez. O zaman ekonomik olarak dünya pazarından kopmaya yönelen faşizm, dünya sahnesine savaşa dönmek zorunda kalacaktır. Yani faşizm savaştan, hatta emperyalist ülkelerde ortaya çıktığı ölçüde dünya savaşından ayrılmaz. Nazizmin tarihi güzergâhını açıklayan budur. Hitler'in kısa vadeli planı, Almanya'nın krizini Doğu Avrupa'yı ve en önemlisi Sovyetler Birliği'ni sömürgeleştirerek aşmaya yöneliktir. Sovyet işçi devletinin ve halkının direnişi, bu planı tuzla buz etmiştir.

Bugün Trump'ın izlediği korumacılık ve göç karşıtlığından oluşan ikiz politika, bu anlamda ön-faşist bir karakter taşıyor. Aynen Brexit'in olduğu gibi. Aynen Avrupa'nın bütün ön-faşist hareketlerinin (en belirgin örnekleri sayacak olursak, Fransa'da Le Pen, İtalya'da Salvini, Almanya'da AfD, Avusturya'da FPÖ vb.) Avrupa Birliği'nden kopma doğrultusu ve göçmen düşmanlığı gibi. Bizim yıllar önce haber verdiğimiz tehlike, şimdi 2016'dan bu yana somut, elle tutulur bir biçime bürünmüştür. Henüz bütünüyle gelişmiş, kendi silahlı, yani paramiliter gücünü oluşturmuş, tamamlanmış bir faşist hareket biçiminde değil. Ama onun ön biçimlenmesi olarak. Emperyalist ülkelerdeki bu gelişmenin benzerleri başka ülkelerde de ortaya çıkıyor. Brezilya'da Ekim sonunda başkılığa seçilen Jair Bolsonaro, Avrupa'daki eğilimin Latin Amerika'ya sıçradığının resmidir. Hindistan'da Modi yönetimi Asya'ya özgü bir faşizmin en azından ön işaretlerini veriyor.⁸⁴ Bizde yükselen istibdadın 2016-17 dönemecinden beri faşizm ile işbirliği Türkiye'yi de faşizm tehlikesiyle somut olarak karşı karşıya bırakan bir kapı açmıştır. Afrika'dan Ortadoğu ve Orta Asya yoluyla uzak Asya'ya Endonezya'ya uzanan İslam coğrafyasında ise tekfirci-mezhepçi akımların vahşeti, faşizmin barbarlığı ile yarışıyor. Macaristan'dan Filipinler'e başka baskı rejimi örneklerine girmiyoruz.

Solda krizleri otomatige bağlayanların, “sermaye krizleri fırsata çevirir, kendi sorunlarını çözerek bundan da çıkar” kolaycılığını her gün tekrarlayanların, uzun krizler teorisini ebediyen tekrarlanacak bir döngü basitliğine indirgeyenlerin, Üçüncü Büyük Depresyon'un yarattığı bu gericiliği, henüz faşizm diyemese bile kuşkusuz büyük öfke, korku ve çaresizlik içinde izlediğinden kuşumuz yok. Trotskiy bir yerde uzun durgunluk dönemlerinin bilinci çok gerilettiğini, olaylar hızlanınca bilincin kaçınılmaz olarak bir süre geride kaldığını yazmıştı. Bugün bilinç sadece olayların değil, aynı zamanda yüreğin de gerisinde kalıyor. Marksizmi “demokratlık” uğruna bir safra gibi atmış olan zihin, olayların da, yüreğin de ardından nefes nefese koşuyor, burjuvazinin faşizmi gizlemeye çalışan sahtekâr aydınlarının “popülizm” kavramını alıyor, onu eveliyor geveliyor⁸⁵ ve tarih gözlerinin önünde akıp giderken hâlâ “küreselleşme”yi, Avrupa Birliği'ni,

84 Bkz. Burak Gürel, “Hinducu faşizmin yükselişi”, *Devrimci Marksizm*, sayı 34, İlkbahar 2018.

85 *Birikim* bizi asla hayal kırıklığına uğratmadı. Ekim sayısına bir göz atınız.

demokrasiyi ve barışı savunarak geniş getiriyor.

Biz bundan farklı olarak faşizme faşizm demeyi, kendi ölümcül krizi içinde faşizm ve dünya savaşı tehlikesini doğurmuş olan kapitalizmin zeminini toptan terk etmeyi, AB hayalleriyle yitirilen bir çeyrek yüzyıldan sonra emperyalist Avrupa'nın da ABD gibi gericilik kampında olduğunun artık farkına varılması gerektiğini, faşizmin ve tekfirciliğin yarattığı barbarlık tehlikesine karşı savaşın bu mefluç gericiliklerle el ele değil, bütün ezilenlerin işçi sınıfının etrafında yeniden saflaşması yoluyla sosyalizme doğru yürüyerek mücadele edilebileceğini söylüyoruz.

“Üçüncü Büyük Depresyon'un yarattığı gericilik” dedik, Trump, Brexit, Avrupa'daki ırkçı ön-faşist hareketler vb. için. “Çok mekanik bir bağ” diyenler olabilir. Hiçbir ilişki mekanik değildir. Ama diyalektikte dolayumsuz ilişkiler de vardır. Evet, nedensellik bu denli açıktır. Bunu da *Devrimci Marksizm*'in yakındaki bir başka sayısında, “21. Yüzyılda Faşizm: Barbarlığın Geri Dönüşü” başlıklı yazımızın ikinci bölümünde gösterelim.